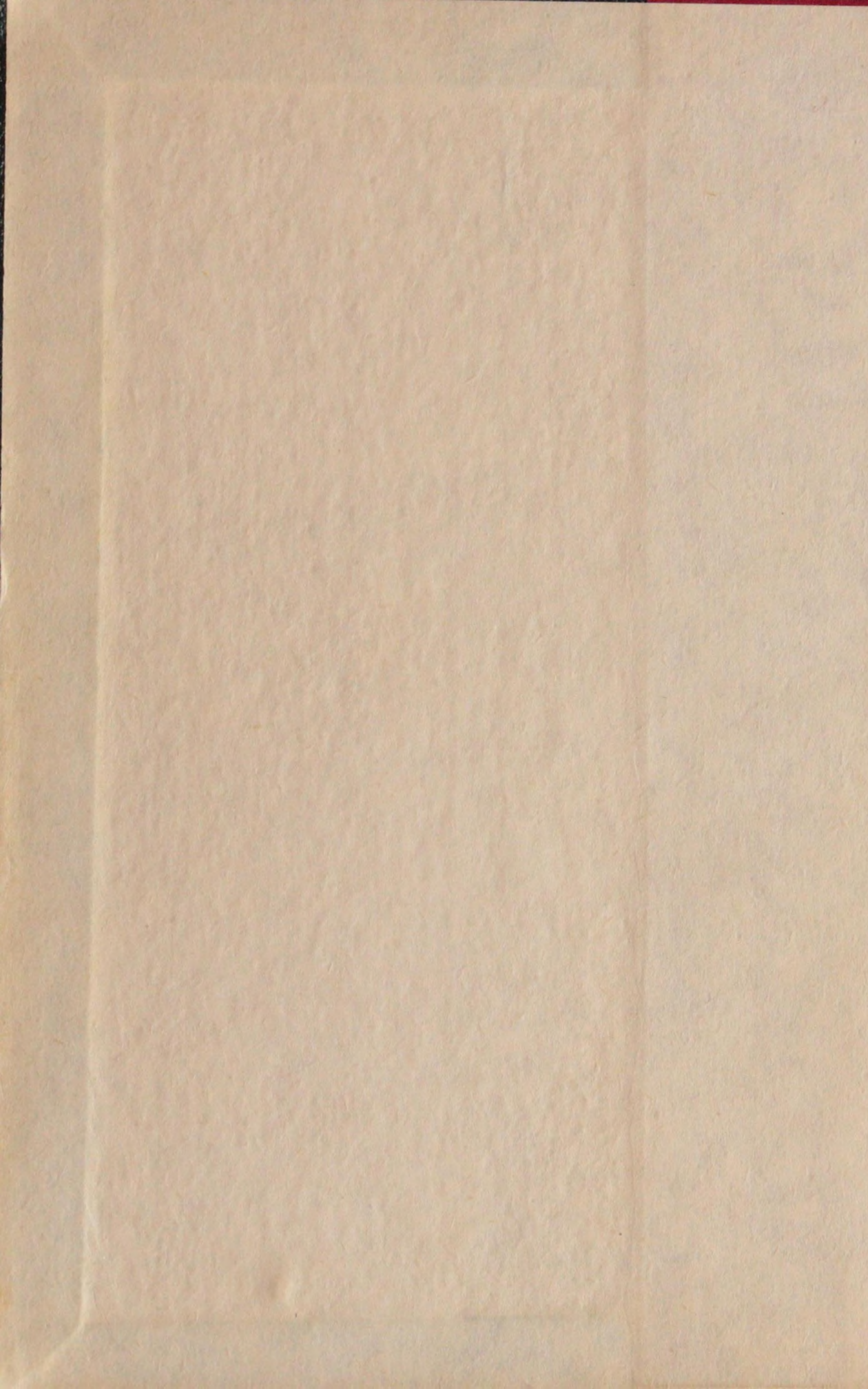

А. ТЫБЫКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН

ПУНКТУАЦИЯСЫ

44.261.4 (Алт)

Т-930

ЫН ИСТОРИЯ, ТИЛ ЛЕ ЛИТЕРАТУРА ААЫНЧА
НЫН ШИНЖУ ӨТКҮРЕР ИНСТИТУДЫ

ГОРНО-АЛТАЙСҚА ОБЛАСТЫНГ УРЕДУЧИЛЕРИНИНГ
УРЕДУЗИН БИЙИКТЕДЕР ИНСТИТУТ

А. ТЫБЫҚОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН ПУНКТУАЦИЯЗЫ

ГОРНО-АЛТАЙСК, 1976

AMERICAN ASSOCIATION OF UNIVERSITY LIBRARIANS
1900-1901
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ANN ARBOR, MICHIGAN

10

A. J. THORNTON

ALTA MATER
LIBRARY

251923

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ИСТОРИЯ, ТИЛ ЛЕ ЛИТЕРАТУРА ААЙЫНЧА
НАУЧНЫЙ ШИНЖУ ӨТКҮРЕР ИНСТИТУДЫ

ГОРНО-АЛТАЙСКА ОБЛАСТЬТЫҢ ҮРЕДУЧИЛЕРИНИҢ
ҮРЕДУЗИН БИЙИКТЕДЕР ИНСТИТУТ

А. ТЫБЫҚОВА

АЛТАЙ ТИЛДИҢ ПУНКТУАЦИЯЗЫ

(Алтай тилдин үредүчилерине болушту бичик)

ИГ... 20430

ГОРНО-АЛТАЙСК, 1976

213

74.261.4 (Алт.)

4С (Алт.)

Т 930

Бу бичикте автор алтай тилдин пунктуациязынын јетире јарталбаган ла булгакту ээжилерин чокумдаарга амадаган. Школдорго керектү бичиктерде ле Т. М. Тоцакованын 1958 јылда чыгарган «Орфография алтайского литературного языка» деп ижинде алтай тилдин токтой түжер темдектери керегинде јетирү јеткилинче берилбеген, уур конструкциялу кезик эрмектерде токтой түжер темдектерди тургузар ээжилер јетире јарталбаган. Бу ишти белетеер тушта автор тил аайынча шинжүчилердин, школдордын ла педагогический институттын үредүчилеринин, методисттердин, бичиктер ле газет чыгарарында узак јылдарга иштеп келген јаан ченемелдү улустын шүүлтелерин ајаруга алып, пунктуациянын уур ээжилерин чокумдаарга көп шинжү иштер өткүргөн.

Бичикте берилген ээжилерди чокумдаары эмезе түзедери керегинде анайда ок јаңы ээжилер кожоры керегинде шүүлтелерди Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча шинжү өткүрер институттагы тилдин секторына бичизин деп, кычыраачыларды сурап турус. Бу ишти экинчи катап чыгарар тушта андый шүүлтелерге ајару эдилер.

Автор.

0 25 1973 ✓

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

КИРЕ СӨС

Кажы ла литературный тил бичири ле эрмектин ичинде токтой түжетен темдектер тургузары аайынча ағылу ээжилү болуп јат. Эрмекте токтой түжетен темдектердин чын тургузылганы литературный тилдин өзүп баратканын керелейт. Бойынын јеринде тургузылган токтой түжетен темдектер бичилген шүүлтени чокум-јарт эдип, кажы ла бичиичинин текши культуразынын бийигин көргүзөт.

Эрмекте токтой түжер темдектер графический система-нын бир бөлүги болуп јат. Орфография сөстөрдин ле сөс-колбулардын чын бичилерин көргүзөрдө, пунктуация дезе тегин эрмектен ала колболу эрмектерге јетире колбуларды көргүзип, оларды бир канча бөлүктөргө бөлийт.

Алтай тилдин графиказы, чын бичилеринин ээжилери, анчадала эрмектин ичинде токтой түжер темдектер орус тилдин графиказына, чын бичииринин ээжилерине тайанып өскөнүн бис билерис. Бичик-билиги јаан традициялу орус тилдин чын бичилеринин ээжилери ошон ары өзүп барарына јангыс ла бичиктер кепке базылып чыгарганы салтарын јетирген эмес, анайда ок писательдер бойлорынын произведе-ниелери ажыра јангы солунталарды база кошкон. Темдектезе, токтоду үнди (паузаны) көргүзөрдө «тире» темдекти орус тилге 18 чактын орус писатели Н. М. Карамзин кийдирген. Ады јарлу орус ученый М. В. Ломоносов наукада јангыс ла естествознание, горный дело (јерден тузалу немелер казып алары), металлургия, химия, физика, астрономия аайынча јангы науч-ный јетирүлөр эткен эмес, ол анайда ок история, поэзия ла тил аайынча иштер база өткүрген. Ученыйлар онын «Краткое руководство к риторике» деп 1748 јылда, «Российская грамматика» деп 1757 јылда кепке базылып чыккан бичикте-рин научный јанынан бийик кеминде деп темдектейдилер. М. В. Ломоносов бойынын иштеринде эрмектин конструк-

циязына ајару салып, токтой түжетен темдектерди эрмекте канайда тургузары керегинде аңылу ээжилер көргүскен.

Түрк тилдердин, ол тоодо алтай тилдин, пунктуационный төзөлгөзи орус тилдин төс ээжилериле текши де болзо, же олордо бойынын аңылу ээжилери бар. Кезикте бис алтай тилдин өзүмин, эрмегинин бүдүмин ајаруга албай, керектү токтой түжетен темдектерди орус тилдин пунктуациязына ла түнейлеп тургузып јадыс. Онон улам бистин эрмектерис кажылгакту, ары орус та эмес, бери алтай да эмес болуп калат.

Алтай тил жылдан жылга өзүп, онын лексиказы байып, эрмектердин бүдүми (конструкциязы) уурлап (усложняться эдип) турганы кажы ла кижиге јарт. Онын өзүмине јол ачып, ого бойынын јаан салтарын алтай литература, фольклор ло орус тилден көчүрилген произведениелер ле «Алтайдын Чолмоны» газет јетирет. Алтай тилде учурап турган јүзүн-јүүр обороттор, аңыланган члендер, кийдирилген (вставной) конструкциялар ла онон до өскөлөри јүрүмнин жаңы некелтелериле колбулу болуп, алтай тилдин синтаксический конструкцияларынын кубулып турганын керелейт.

20—40 жылдарда јербойынын шинжүчилери Қанаев М. С. (Тощакон), Шабураков А. Г., Каспинский И. А., Аргоков Г. Н., онон до өскөлөри школдорго керектү баштапкы алтай бичиктер ле методический пособиелер чыгарганыла коштой, алтай тилдин алфавиди, орфографиязы, терминологиязы ла синтаксический ээжилери аайынча көп иштер өткүрген. И. А. Каспинский «Баштамы школдордо ойрот тилинин учебниги» деп 1935 жылда Новосибирскте чыгарган бичигинде алтай тилдин пунктуациязына (баштамы школдын программазына келиштире) ајару эткен. Ол эрмектин учында токтой түжетен темдектер, укташ члендерлү эрмектерде запятой, бириктиреечи сөстөрдө эки точка, чике куучын-эрмекте эки точка ла кавычка тургузары ла колболу эрмектерде запятой тургузары керегинде аңылу ээжилер берген. Же бу бичикте кезик грамматический терминдер эмдигизинен өскөртө айдылган: куучын-эрмек көөни куучын деп, колболу эрмектер чүмдү эрмектер деп, о, ө. Бу ок жылда Г. Н. Аргоков «Грамматика (синтаксис). Орто школдорго керектү учебник» деп бичигинде И. А. Каспинскийдин берген ээжилерине үзеери, јүзүннин солумазын јартаган јөмөлтөлөргө кожулып айдылган члендер байыки, анчадала, онын тоозында деп сөстөрдүн болужыла биригип, үнле аңыланганына ајару эдип, эрмекте токтой түжер темдектерди чын тургузарын јартаган. Автор керек

десе колболу эрмекте кош бөлүк төс бөлүктин ичинде де турар учуралга ажару эткен: «*Голды, карануй киргенде, бис арайдан таптыбыс*» — Бу эрмекте кош эрмек баш эрмекти эки башка жарала, ортозына кирди, колболгон колбузы ол ок киргенде деген сөс».¹

Т. М. Тоцакова 1958 жылда чыгарган «Орфография алтайского литературного языка» деп бичигинин «Пунктуация» бөлүгүндө 30—40 жылдарда кепке базылып чыккан школдорго керектү бичиктердеги пунктуационный ээжилерди тузала-нып, бойынын узак жылдарга шинжү иштеринин шүүлтеле-рин бириктирип, алтай тилдин токтой түжер темдектери ке-регинде ээжилер берген.

Бу ижибисте школдорго керектү учебниктердеги² ле Т. М. Тоцакованын «Орфография алтайского литературного языка» деп бичигиндеги токтой түжер темдектердин ээжиле-ри төзөлгө болуп жат. Же бис Т. М. Тоцакованын «Пунктуа-ция» деп бөлүгүндө берилген «Ангыланган члендер» деп раз-делдин 4—5 пункттарын, «Чике куучын-эрмек» деп раздел-дин 4-чи пунктын өскөртө, арткандарын элбеде берип жадыс. Т. М. Тоцакова алтай тилдин токтой түжер темдектерин тур-гузары жанынан көп иш өткүргени жарлу. Же бу өрөги айдыл-ган бичигинде автор эрмектин токтой түжер темдектеринин женил учуралдарын берген. Алтай тилдин пунктуациязынын уур деген ээжилери жеткилинче берилбегенинен улам бичи-чилер эрмектин токтой түжер темдектерин кайда тургузарын билип албай, кезикте запятойлорды бойларынын күүн-табы-ла тургузар боло берген.

В. Д. Сатлаеванын ла Н. В. Тепуковтын «Алтай тил (син-таксис) 7-8 класстарга» деп бичигинде көп жагы синтаксиче-ский ээжилер кожулган да болзо, же пунктуационный булгак-ту жерлер база учурайт.

Бис бу ижибисти бичиир тушта Е. Н. Чунжекованын

¹ Г. Н. А р г о к о в. Грамматика (синтаксис). Орто школодорго ке-ректү учебник. Новосибирск, 1935, 27 стр.

² М. С. К а н а е в (Тоцаков). Грамматика ойротского (алтайского) языка. Улала, 1929; И. А. К а с п и н с к и й. Баштамы школдорго ойрот тилдин учебниги. Новосибирск, 1935; Г. Н. А р г о к о в, Грамматика (син-таксис). Орто школдорго керектү учебник. Новосибирск, 1935; А. Г. Ш а б у р а к о в. Ойрот тилдин грамматиказы (јаан улустын школдорына). Новосибирск, 1938; Т. М. Т о ц а к о в а. Алтай тилдин грамматиказы. Синтаксис. Горно-Алтайск. 1968; В. Д. С а т л а е в а, Н. В. Т е п у к о в. Алтай тил (синтаксис) 7-8 класстарга. Горно-Алтайск, 1972; Н. Н. С у р а з а к о в а, З. С. С у р а з а к о в а. Алтай тил 5-6 класстарга. Горно-Ал-тайск, 1974 г.

«Пунктуация прямой и косвенной речи» деп рукописьте ижине ле Н. В. Тепуковтын «Алтайдын Чолмоны» газеттин 1971 жылдагы 200 номеринде чыккан «Чике куучын-эрмекте токтой түжер темдектер» деп статьясына база ајару эттибис.

Алтай тилдин токтой түжер темдектерин быжулай берерге областьтын бир канча школдорында (Ондойдын, Караколдын, Шебалиннин орто школдорында, областной национальный орто шкодо ло педучилищенин алтай бөлүгинин 1—4 курстарында, Шашамайнын, Курайдын, Чаган-Оозынын сегисжылдык школдорында) экспериментальный диктанттар өткүргенис.³ Ол диктанттардын итогы алтай тилдин пунктуациясын бичиирге, эрмектин токтой түжер темдектерин тургузарын чокумдаарга јаан болужын јетирген.

Бу бичикте бис пунктуациянын мындый разделдерин јаныдан чокумдап бердибис: колболу эрмектерде кош бөлүк төс бөлүктин ичинде турза, колболу эрмектин колбоочылар (*деп, эмезе, айса*) ажыра бириккен бөлүктеринин ортозында запятойды тургузары ла тургуспазы; колболу эрмектин улантылар ажыра бириккен бөлүктерин улантыларлу јайылган члендерден ылгаары; јайылган эренисле айдылган јартаачылар ла айалгалар; *-за, -зе* деп кожулталу молју кеберлү глаголдор; бойы баштаачылу ылганаачылар; ылганаачы-айалга глагол-айдылаачынын јанында турар учуралдар; јөмөлтөлөрдин ағыланбас учуралдары; түндештирүнин эрмектерде ағыланбас учуралдары; кавычкаларды башка-башка учуралдарда тургузары; чике куучын-эрмек автордын сөстөринин ортозында турары ол эмезе автордын сөстөри чике куучын-эрмектин ортозында болор учуралдар, о. ө. Бу иште токтой түжер темдектердин кезик ээжилери баштапкы катап берилген. Автор кажы ла ээжини алтай тил керегинде бичиктерге тайанып, алтай эрмектердин конструкциясын шиндеп, *өскө* түрк тилдердин пунктуационный ээжилериле түндештирип бичиичилер бойларынын иштеринде тургускан токтой түжер темдектерден талдап, чокумдап алган. Онын учун автор кажы ла ээжини көп темдектерле көргүзерге, эрмектерди башка-башка источниктерден аларга амадаган.

Анчадала эмдиги өйдө, качан алтай литература бойынын

³ 1975 жылда кепке базылып чыккан «О методических средствах развивающего обучения русскому, родному языкам и литературе в алтайской школе (Материалы научно-практической конференции 1972, Горно-Алтайск)» деп сборникте автордын «Алтай тилдин пунктуациясынын уур учуралдары» деген статьясындагы берилген бир канча шүүлтөлөр «Алтай тилдин пунктуациясы» деп бу иште эмеш өскөртө берилип јат.

өзүп бараткан жолунда жаан алтамдар эдип, орус ла өскө дө тилдерден көчүрилген произведениелер көптөп, албаты чүм-деген поэзияны шинжүлейтен иштер жаранып турган тушта, эрмекте айдылган шүүлтени чокум-жарт көргүзөргө эрмектин конструкциязы чын болзын деп, эрмектин токтой түжер темдектерине жаан аяруу салар керек. *Декстте жастыра тургузылган темдектер эрмектин учурын кубултып, кычыраачыларды, анчадала үренчиктерди, аланзыдат. Мындый учуралды ала-лы. Анчы ал-сагышка түшкен жүрди. Керектин коомойын ол, күндөр өткөн сайын, там-ла жарт сезип турды* деген эрмекте баштапкы запятойды тургуспаза, эрмектин учуры кубула берер: *ол* деп көргүзөр солума күндөр Анчыга аңылу болгонун жартайт. Запятойды *ол* деп солуманын кийинде тургусса, *ол* деп Анчы керегинде айдылганын көргүзөр.

Эрмектин токтой түжер темдектерин тургузарында интонационный (үнле аңылаар) ла логический (шүүлтеге тайанар) ээжилердин учуры жаан да болзо, же синтаксический ээжи (эрмектин бүдүмине аяруу салары) эркидеп, төс учурлу ээжи болуп жат. Айдарда, эрмектин ичинде токтой түжетен темдектер, анчадала запятой, эрмектин конструкциязынан камаандузы жарт. Темдектеп, кычыру сөстөрлү эрмектерди ала-лы. Андый эрмектерди айтканыста, аңылу токтоду үн жок. Бу тушта синтаксический ээжини аяруга алып, кычыру сөстөрдү запятойло бөлиир учурлу, темдектезе: *«Бу сенле, Алтын-Көл, калганчы тушташ эмес, билип ал»* (П. Куч.); *«Э-э, Төрөл Алтайым, көп жылдарга мен сени жеңил будымла тепсен жүрүм»* (П. Куч.)

Же кезикте интонация, пауза эрмектин токтой түжер темдектерин тургузарында база жаан учурлу. Андый учуралдарда запятойдын ордына тире тургусканы эрмекте айдылган шүүлтени жарт-чокум көргүзөт: *Жантык-Курт жүгүрип барала, сүйүнчилү-сүйүнчилү санаалар сананат: «Улусты керик деген — төгүн, төгүн! Улусты кыйгас деген — төгүн, төгүн».* (К. Төлөс); *Кайдаар ла көрзөн — койлор, койлор; Жамызы болзо — кичинек, бойы дөзе — чүмеркек* (Кеп сөс).

Түрк тилдердин шинжүчилери эрмектин бүдүмине (конструкциязына) аяруу салып, бир канча пунктуационный ээжилерди чокумдагандар. Узбек тилдин шинжүчизи Г. А. Абдурахманов, якут тилдин шинжүчизи Н. Е. Петров, казах тилдин шинжүчизи С. Аманжолов, о. ө. бойларынын иштеринде түрк тилдердеги куучын-эрмектин кезик бөлүктери, темдектезе улантылар, бойынын учурын элбедип турганын аңылу темдектейт. Олордын шүүлтезиле болзо, улан-

тылар жаңыс ла сөстөрдү колбоп турган эмес, анайда ок камаанду колболу эрмектин бөлүктөрүнүн бой-бойлорунун ортодо колбуузын көргүзүп жат. Андый ок учуралдар алтайда тилде бар. *Сонунда, кийинде, сайын, учун* деген улантылар жаңыс ла сөстөрдү колбоп турган эмес (*жааштын кийинде келди; сенин учун иштедим*), же анайда ок эрмектерди де колбоор аргалу. Темдектезе: 1. *Машина келбеген учун, мени фермага машинист эдип ийбегендер.* 2. *Звонок шыгырап божогон кийинде, школдын коридорунда тым боло берди.*

Камаанду колболу эрмектин кош бөлүгүнөн (эрмегинен) андый ок улантылу жайылган члендерди ылгаар керек. Кош бөлүк (эрмек), жайылган члендерге көрө, бойы аңылу баштаачылу болуп жат. Камаанду колболу эрмектин бөлүктөрүнүн (төс лө кош эрмектеринин) ортозында запятой тургузылар, жайылган члендерде десе запятой тургуспас. Түндөштиригер: 1. *Карабаш орус тилге жакшы үрөнө берген учун, көп балдар оной болуш сурап турган.* 2. *Калганчы урок божогон кийинде, кем де чаазынга жаан пыймалу кушты журайла, булаккала Степаннын тонын кийни жанына кадап салган.* Же: 1. *Аттар так жерге жеткен кийинде катап ла мантап бараткандар.* 2. *Адыжок ойгонгон бойынча тышкары жүгүрдү.* 3. *Сыпсык адазынын курын жылытып салган учун оны энирге жетире бөбрөди.*

Камаанду колболу эрмекте кош бөлүк (эрмек) төс бөлүктүн ичинде турза, эки келтегейинен запятой тургузар. Темдектезе: *Кара, аттар сууны ичеле, ойто двор жаар барган кийинде, амырзынып уйуктай берди* деген эрмекте запятойды жаңыс келтегейинен тургусса, эрмектеги айдылган шүүлтени билерге күч: «Кара» та кижинин ады, та аттардын өни — жарт эмес. Мындый учуралдарда аяруны эрмектин конструкциясына салганы, бир жанынан, эрмекте айдылган шүүлтени чокум-жарт эдип жат, экинчи жанынан, үрөнчиктерге эрмектерди бүдүмдери ле члендери аайынча ылгаарга жеңилте берет. Ого үзеери, эрмектерде чокум тургузылган токтой түжетен темдектер школдордо орус тилди үрөнөргө база жаан жөмөлтөзүн жетирет.

-*Ган-ген* деген кожулталу эренисле айдылган жайылган член эрмектин жарттаачызы болуп, жарттадып турган сөстин кийинде турза, эки келтегейинен запятойло бөлинер. Мындый учуралдар жаңыс ла алтай тилдин конструкциясында болуп турган эмес, өскө дө түрк тилдердин конструкциясында бар. Ады жарлу жаан ученый Н. К. Дмитриев «Грамматика»

башкирского языка» деген ижинде, К. С. Сабиров «Знаки препинания в татарском языке» деп бичигинде, Ш. Атенев «Обособление как грамматическая категория в тюркских языках» деген статьясында, оңго до өскөлөри⁴. *јартаачы ла јартадып турган сөстөр бойынын јериле солынганынан улам эрмектин токтой түжетен темдектери кубулып турганы керегинде бичигендер. Олордын шүүлтезиле болзо, мындый учуралдарда јастыралар анчадала баштапкы запятойды тургузарында болуп јат, ненин учун дезе, баштапкы запятойдо, экинчизине көрө, анылу токтой түжетен үн јок. Темдектезе:*

- 1. Түлкү, тумчугы сүйрейип калган, бисти ајыктап турды.*
- 2. Јалакай көстөрлү Селешев, чала кирлене берген чамчазынын өмүри ачылып калган, орында такталанып алган отурды.*
- 3. Кара, соокко корбойо тонуп калган, Байрамканын кожонын узак тындап клеетти.*
- 4. Јокту Туујы, терлеген-јобогон, Байкара тайгазына једип келди.*

Бу эрмектерди өрөги берилген эрмектерле түндештиригер: *1. Јаагы борбойып калган көрүк агаштан бисти ајыктап отурды.* *2. Соокко корбойо тонуп калган Кара Байрамканын кожонын узак тындап клеетти.* *3. Терлеген-јобогон јокту Туујы Байкара тайгазына једип келди.*

Мындый учуралды ајаруга алалы. *-Ган-ген* деп кожулталу эренисле айдылган *јартаачы јартадып турган сөстин* алдында болзо, запятой тургуспас, темдектезе: *Терлеген-јобогон јокту Туујы Байкара тайгазына једип келди.* *Је терлеген-јобогон* деген *јартаачы сөс јартадып турган сөстин* кийнинде турза, эки келтегейинен запятойло бөлинер, темдектезе: *Јокту Туујы, терлеген-јобогон, Байкара тайгазына једип келди.* Берилген эрмекте запятойды јүк ле *терлеген-јобогоннын* кийнинде тургусса, бу сөстөрдү кычыраачы айдылаачы деп бодоордон айабас. Бу тушта *једип келди* деген айдылаачы кандый баштаачыдан камаандузы јарт эмес боло берер. Запятойды торт тургуспас деп шүүнип алзагар, *терлеген-јобогон* деген сөстөр Байкараны јартап турган деп билдирерден маат јок. Айдарда, *јартаачы учур алынып турган терлеген-јобогон* деген сөстөр *кандый?* деп суракка каруу берип, *јартадып турган сөстин* кийнинде турза, эки келтегейинен запятойло бөлинер. *Је Јокту Туујы Байкара тайгазына терле-*

⁴ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка; К. С. Сабиров. Знаки препинания в татарском языке; Ш. Атенев. Обособление как грамматическая категория в тюркских языках — «Советская тюркология». 40 стр. көр.

ген-јобогон једин келди деген эрмекте запятой тургуспас, ненин учун дезе, мында *терлеген-јобогон* деген сөстөр айалга болуп, айдылаачынын жанында турат.

Мындый конструкцияларда токтой түжетен темдектердин чын тургузылганы бичип турган кижини эрмектин бүдүмин ајаруга алып, бичик-билик ажыра бойынын шүүлтезин чокум көргүскенин керелейт.

Алтай тилде жанжыкканы аайынча запятойды ылганаачынын жүк ле кийинде тургузып жадыс, же ылганаачы бойы баштаачылу болзо, ол тушта запятойды эки жанынан тургузар керек. Эрмекте ылганаачы-айалга айдылачыла коштой турза, запятой тургузылбас. Темдектезе: 1. *Одордон келген койлор кепшенгилеп, кийис айылдын жанына чук тура бердилер; Изү күн бийик кырдан көдүрилип келеле, өлөңдөги чалынды жалап ийди.* 2. *Кангыл тыттын сыркак будагында күйк, котызы бултандап, жынкылдада эдин отурды; Мыклай, жаргек тоны калырап, жайзаннын жанына жууктап келди.* 3. *Өмөлөжип иштезебис, бис кандый ла буудакты женип чыгарыс. Јети башту јелбеген толун айла кожо кырлардын ары жанынан каткырганча чыгып келди.*

Көп учуралдарда бичиичилер *-арга* деп кожулталу амаду кеберлү глаголды, *улам* деп улантылу жайылган эренгисле айдылган члендерди запятойло бөлигилеп јат. Эрмекте *барарга, келерге, иштеерге* деп амаду кеберлү глаголдор јаныскан ол эмезе бир канча колбошкон сөстөрлү де болзо, запятой тургуспас, темдектезе: *Уулчак үренерге келди; Амыр барбаска туру; Јалку иш этпеске шылтак бедреер, курсак ичерге озо келер.* (Кеп сөс); *Менин чырайымды јараш эдерге койон көөркий тын кичеенген* (Чөрч.). Улам деген улантыла кожо айдылган жайылган ла жайылбаган эренгис чыгышту кубулткышта туруп, эрмектин шылтагын көргүзер член болот, темдектезе: *Андардын ла куштардын кемизи де бойына тен корголјынды көдүрип болбогонынан улам кунуга да бергиледи* (Чөрч.); *Оорыганынан улам Эркеш көп уроктор божотты.*

1971 жылда өткөн конференциянын резолюциясында ла школдорго керектү бичиктерде кош эрмекти тос эрмектен бөлиген запятой *ненин учун дезе* деген колбоочынын алдында тургузар деп јартамал берилген де болзо, бис мындый учуралда запятойды *ненин учун дезе* деген колбоочынын эки келтегейинде тургусса, артык деп ээжи берип жадыс. Мындый ээжи *ненин учун дезе* деген колбоочынын аңылу бүдүминен, онын эрмекте учурынан камаанду. Баштапкысында, бу кол-

боочы бүткен бүдүмиле эрмекке жуук, *дезе* (*де* — *деди*, *дешти*, *дешкен*) деген глаголдон *-зе* деп кожултанын болужыла молжу кебер бүдүрөт, керек *дезе* ол кыскартылган бүдүмдү де болор аргалу, темдектезе: *Качан да мында улус база күртүк сакыган болор, не дезе, күртүктердин ойноп турган жеринен ыраак жок таш манакай турды* (И. Шинж.); *Шаајыннын сурагына карууны берер күйүним жок, не дезе, он јаштуда бир кылык кылыгам* (И. Шинж.). Экинчизинде, *ненин учун дезе* деген колбоочы эрмектин бөлүктеринен үнле аныланып, көп учуралдарда эрмектин бажында турат, темдектезе: *Эм тургуза бис бастыра койлорды кыш төрөдөрине көчүрүп болбозис. Ненин учун дезе, бу ишти бүйөрерге бис белен эмес.* Учинчизинде, бичиичилер запятойды *ненин учун дезе* деп колбоочынын эки келтегейинде тургузып, јанжыгып калган.⁵

Кепке базылып чыгып турган художественный произведениелерде, газеттин страницаларында кепке базылган статьяларда, керек *дезе* учебниктерде де, токтой түжетен темдектерди јастыра тургузып турган учуралдар ас эмес. Онын учун бу сурактын аайына чыгарга 1971 јылда, октябрь айда, алтай тилдин орфографиязы ла пунктуациязы аайынча областной научно-практический конференция өткүрилген.

Алтай тилдин пунктуациязынын кезик сурактарын эмди де чокумдаарга келижер. Албатынын эрмек-куучынын, алтай тилле чыгып турган бичиктерди теренжиде шиндеп келгезин, аңылу бүдүмдү члендер, эрмектер ас эмес учураар.

⁵ Т. М. Тошакванын «Орфография современного алтайского литературного языка» деп бичигинде запятой *ненин учун дезе* деген колбоочынын эки келтегейинде тургузылган (78 стр.).

ТОЧКА

Эрмектин учында точка тургузары.

1 §. Толо ло толо эмес табылу эрмектин учында точка тургузылар, темдектезе: *Түштеги изүге чыбашпай, сындарда серүүнденип жаткан эзин өзөккө түжеле, чечектерди араайын-араайын жайкаган айас жарым үниле кожондоп-кожондоп; мекелеген кептү олорды уйуктадып-салды.* (К. Төлөс.).

— *Јериннен качан келдин? — Кече.*

2 §. Колболу эрмектин *је, ненин учун дезе* деген колбоочыларла бириккен бөлүктери тагынан эрмек болзо, колбоочылардан озо точка тургузылар, темдектезе: *Бистин аймактын јерин ончозын айланып келигер. Је Аза-Јаландый јакшы јерди таппазыгар.* (П. Куч.) *Колхозчы Торколоева Тойчы алтан јаштан ашкан. Је эмеш ле ого јууктап, јазап куучындашсагар, ол јаштын кабортозын алып аларыгар.* (П. Куч.); *Эм тургуза бастыра койлорды кыш төрөдөрине көчүрип болбозыс. Ненин учун дезе, бу ишти бүдүрерге бис белең эмес.*

3 §. Адалганду эрмектердин учында точка тургузылар, темдектезе: *Күс. Агаштын бүри саргарып, тегери бороро берди; Түн. Очүп бараткан костор каа-јаа тырс эдин јатты.*

4 §. Тын айдылбаган табылу ла јакарган эрмектердин учында база точка тургузылар, темдектезе: *Берилген таскадуны бүдүрип салаар; Амыр-энчү бистин ижисти амыргыдый үнингле мактазан, нөкөрлөрости ырысту јүрүмге кычырган.*

ЗАПЯТОЙ.

І. УҚТАШ ЧЛЕНДЕРДИН ОРТОЗЫНДА ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗАРЫ.

5 §. Колбоочылар јогынан үнле бириккен укташ члендердин ортозында запятой тургузар, темдектезе: *Јылу күн кырларды, өзөктөрдү билдирбестен бүркеп ийди.*

6 §. Камаанду сөстөрлү колбоочызы јоккө бириккен укташ члендердин ортозында запятой тургузар, темдектезе:

В. И. Лениннин ады-јолы Улу Октябрьдын јенүзиле, ишкү-чиле јаткандардын кулданыштан ла национально-колониаль-ный базынчыктан јайымдалганыла, телекейлик социалисти-ческий системанын тынгыганыла, колониализмнин јайрадыл-ганыла бек колбулу. Кара кумдус бөрүгин калказына салып ийди, кара болот јыбазын карызына јылдырып алды. («АБ», III); Сөөктин үйезин таппас, сөстин учурын билбес немелә не эрмектежедин (Кеп сөс); Бистин төрөлис керегин-де санаалар советский улуска көп јенүлер экелген, кайкам-чылу керекке кычырган; Онын эмди билерге жүргени — бу јокту батрак орус, казах, татар, алтай, оноң до өскөлөри не-нин учун бир ай бириккилеп, айыл-јуртын, бала-барказын таштап, бай-кулактын, кам-јарлыктын баштаган бандитте-рин колдо мылтыкту истежип, канча соокко тонуп, канча јанмырга өткүлеп жүргендери болды. (П. Куч.)

7 §. Та... та, бирде... бирде, эмезе... эмезе, да... да деп такылып айдылган колбоочылар ажыра бириккен ук-таш члендердин ортозында запятой тургузар, темдектезе: Кузуктап барган уулчактар күйн-күч јок клееттилер. Олор-та коркушту арыгандар, та кузук таппаганына кемзинип тур-гандар; Јаландарды бүркеген жүзүн-базын өңдү чечектер де, јангы-јангы ла бүрлері элбиреп јайылган агаштар да, эбире кырлар да — ончозы сергек ле омок (А. Ад.); Кайчынын топшуурынын кылдары бирде эркелү күйлеп, бирде агаш бажына соккон јоткондый күркүреп турды (С. Сур.); Салкын бирде тыгып, бирде араайлап турды.

8 §. Је, а деп удурлаштыратан колбоочыларла бириккен укташ члендердин ортозында запятой тургузар, темдектезе: Шофердын ижи уур, је јилбүлү; Областной партактивтин јуунында турушкандар колхозтордын ла совхозтордын јангыс ла једимдери керегинде эмес, је једикпестери де керегинде куучындагандар; Мундусов Јалааны арбай ла берди: «Јок, Јалаа, мен ол керекти тегин артырбазым! Колхозко бир де јол өлөң чаппаган, а бойына эки једеен обоо тургузып алган» (К. Төлөс.); Бистин јер байлык, је эмеш соок.

9 §. Ла деген колбоочы ажыра экиден бириккен укташ члендердин ортозында запятой тургузар, темдектезе: Совет-ский улус јаландарда ла заводтордо, шахталарда ла рудник-терде эрчимдү иштеп јат; Бис мынан ары жүрүмле колбулу болуп, јакшыны ла јаманды, јангыны ла эскини ылгаштырып

турар керек; Озодо бичик билбес алтай улусты јайзандар ла байлар, камдар ла јарлыкчылар көп катап төгүндегендер.

10 §. Текши болушчы глаголду укташ глагол-айдылаачылардын ортозында запятой тургузар, темдектезе: *Энир кирип калган, оромбо оттор суркуражып, имдежип турды; Аттар соокко чыдашпай, кулактарын кызынгылап, тон јерге кыјырада баскылап, сулуктарын кылырада чайнагылап, бышкыргылап, кекигилеп турдылар.* (А. Ад.).

Ајару: Текши болушчы глаголду укташ глагол-айдылаачыларды кубулбастын учурын алынган *-ып, -ип* деп кожулталу ылганаачыдан ылгагар, тундештиригер: *Јаан порт күркүреп, күрсүлдеп турды — Таныш эмес кижини мен јаар лаптап көрүп турды* (лаптап — ылганаачы).

11 §. Запятой мындый учуралдарда тургузылбас:

1. Бириктиретен ле үлештиретен колбоочылар укташ члендердин ортозында јангыс катап айдылза, темдектезе: *Кенетийин эжикте эр улустын үндери ле аттын бышкырып ийгени угулган.* (Л. Кок); *Ол ло өйдөн бери өскө суугуштардый ок сууда жүретен куш болуп бүткен аныр агаштын көндөйине эмезе ташка уйалап турар болды* (И. Коч.); *Кайанын алдында көрүнип ле келген солдат Эрјиненин огына өлтүртип эмезе шыркаладып турды* (Л. Кок.).

2. Унле бириккен укташ члендердин калганчы члени ла деген колбоочы ажыра бириккен болзо, темдектезе: *Бир катап Куу, Чортон ло Рак кошту абыра апарар дешкиледи.* (И. Кр.); *Н. У. Улагашевтин эн артык чөрчөктөри «Алтай-Буучай», «Алып-Манаш», «Көзүйке», «Ак-Тайчы», «Малчы-Мерген» ле онон до өскөлөри болуп јат; Алтай тилдин кееркедимдү ле выразительный эп-аргалары — эпитет, метафора, тундештирү ле онон до өскөлөри.*

3. Укташ эмес јартаачылардын ортозында, темдектезе: *Күркүреп јаткан суунын эки јарадында јенил чанкыр ыш сүйүнчилү јайыла берди* (Л. Кок.); *Калын јыштын јаказында кичинек шарлаак кара суу акты, таш јакалу јарадында кайын тозы айыл турды* (Ч. Чунж.).

4. Айса, айла деген сөстөр ажыра бириккен укташ член-

дерлү эрмектерде, темдектезе: Бу тужында тыттын чобра-зыла жапкан айылдын үстинче кандый да неме тазырада мантаганы ба айса тоголонгоны ба угулды (П. Куч.); Чүм-дү «кружевага» кандый бир чымыл ба айса көгөөн бө учуп келеле, болгобой отурып ийгенде, ол оноң айрылып болбой турганча, жөргөмөш тузакка илинген «анына» тургуза ла једип келетен (М. Мам.); Сыгырган божонып болбозын билп, сүме бедиреди: «Түлкү, сен кырдын кызыл түлкүзи бе айса арканын ак түлкүзи бе?» (Чөрч.); Акыр, озо баштап агаштын бажында каруулчыкты адар ба айса жаңыс јерде бой-бойына күлүктер болуп турган күртүктерди адар ба деп отурганчам, бастыразы јер сайын учкулай берди (И. Шинж.); Эмди кайда да жүрзең: городто бо айла јуртта ба, сеге сүре ле бичикчи, јалакай, иштеңкей алтай уулбар ла кыстар туштажып турат (А. Ад.); Меге јарт эмес неме: ол борсук па айла айу ба? (Ч. Чунж.)

II. ТАҚЫЛЫП АЙДЫЛГАН СӨСТӨРДИҢ ОРТОЗЫНДА ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗЫЛАРЫ

12 §. Эдилгенин тыныганын, предметтердин көбизин көргүзип, катап-катап айдылган сөстөрдин ортозында запятой тургузылар, темдектезе: Јантык-Курт жүгүрип барадала, сүйүнчилү санаалар сананат: «Улусты керик деген — төгүн, төгүн! Улусты кыйгас деген — төгүн, төгүн!» (К. Төлөс.); Бар, бар, сенин мында айланыжып турган немен не?; Кай-даар ла көрзөн — койлор, койлор.

III. КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕРДИҢ БӨЛҮКТЕРИНИҢ ОРТОЗЫНДА ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗЫЛАРЫ

A. КОЛБООЧЫЛУ КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕРДЕ ЗАПЯТОЙДЫҢ ТУРАРЫ

1. Колбоочылу табышканду колболу эрмектерде запятой-дын турары

Колбоочылу табышканду колболу эрмектердин бөлүктеринин ортозында запятой мындый учуралдарда тургузылар:

13 §. Табышканду колболу эрмектердин бөлүктери је, эмезе, а деген колбоочылар ажыра бириккенде, темдектезе:

Энези арбанып, Карабаштын жыланаш арказына эки катап алакандады, је Карабаш унчукпай, ажып бараткан кўннин чогына кызара берген элбек јаландарды ла көгөлтирим арканы ајыктап турды (Л. Кок.); Ол бажын катап ла араай өрө көдүрүп, көзнөктин шилин ајыктап көрөт, је онын көзине не де көрүнбейт (Л. Кок.); Тумчугы сууда, бойы дезе јаратта (Таб.); Бир канча жылдар мынан озо бистин колхоз кичинек болгон, эмди дезе ол область ичинде бай ла јаан колхозтордын бирүзи; Санайдын нөкөрлөри суунын јарадында түжине ле тебек тепкилейт, а ол дезе изү күнге күйүп, одын томурат (С. Сур.) Он-он беш жыл мынан озо алтай врачтар тоолу ла улус болгон, а эмди олар чик-јок көп, мынан ары там көптөөр.

14 §. Табышканду колболу эрмектердин бөлүктери такылып айдылар та... та, бирде... бирде, эмезе... эмезе деген үлештирер колбоочылар ажыра бириккенде, темдектезе: Эртен та кар јаар, та јааш јаар; Мөрөйдө јенүни та Эркеш алар, та Саду алар; Солун кижиле најылажып, ого үрениже ле берзен, оны эмезе өскө ишке көчүргилейт, эмезе ол өлүп калат (М. Гор.); Майма јаар куманак јуур ишке эмезе 8-чи класстын үренчиктери барар, эмезе 9-чы класстын үренчиктери барар; Кичеемкейдин көзине бирде бойынын школ јаар браатканы чокум көрүнип келет, бирде дезе кара өндү јараш сумказы көрүнөт (Л. Кок.)

А ј а р у: Колболу табышканду эрмектердин эмезе деп үлештиретен, ла деп бириктиретен колбоочыларла бириккен бөлүктери текши эчени члендү болзо, олардын ортозында запятой тургуспас, текши эчени член јок болзо, запятой тургузар, темдектезе: Тенериде кара булуттар ары-бери јылыжып јат, эниргери, байла, коркушту јоткон болор эмезе јааш јаар. Түндештиригер: Мен барайын, эмезе сен бар; Эмдиги балдардын чыгар туштагы сыны, јүс жыл мынан озогызына көрө, орто тооло бир сантиметрге узун ла бескези үч јүс граммга уур болот (Газеттен).

15 §. Табышканду колболу эрмектердин бөлүктери дезе колбоочы ажыра бириккенде, темдектезе: Тумчугы сууда, бойы дезе јаратта (Таб.); Јакшы јерди бийлеп отурарга Кудай-Берген төгүндеген, камдар дезе байга болужып, бистерди коркыткан (П. Куч.).

16 §. Табышканду колболу эрмектердин бөлүктери айса деген сөслө бириккенде, темдектезе: *Күчим жетпей барды ба, айса улус менен бөкө болды ба? Сени ишке энен ийди бе, айса бойунг келдин бе? Кадыннын ол жанында кайнын жарабады ба, айса калык-јон жарабады ба?* (Л. Кок.).

2. Бөлүктери колбоочы кожулталардын болужыла бириккен камаанду колболу эрмектерде запятойдын турары

17 §. Камаанду колболу эрмектердин колбоочы-кожулталардын болужыла бириккен бөлүктөрүнүн ортозында запятой мындай учуралдарда тургузылар:

1. Кош бөлүк төс бөлүктүн алдында турза:

а) Ойин көргүзер кош бөлүктүн (эрмектин) айдылаачызы *-ар+да, галак+та, -ган+да* деп кожулта алынган эренгистин кебериле айдылат, темдектезе: *Тогус кат торко тонду мен тонуп тургамда, өзөктө жыланаш эмеген канайда жады не?* (Табышк.); *Ийтке тепши саларда, ыркыранды* (Кеп сөс); *Айас күндерде Карабаш ла Койло тышкары туранын үстінде конгылаганда, озор кажы ла жарык жылдыс керегинде бойбойлорына куучындап туратан* (Л. Кок.); *Бозом киргелекте, келиндер уйларын саарга айылдан чыктылар; Алан көндөйгө жеткелекте, жанмыр уруп ийди* (Э. Палк.).

б) Ойин көргүзер кош бөлүктүн айдылаачызы *-ганча-генче, -канча-кенче, -галы-гели, -калы-кели, -гажын-гежин, -кажын-кежин* деп кожулталу ылганаачыларла айдылат, темдектезе: *Куйдын эжигине барала, Алан адын кийдирип болбой турганча, ээр-токумы, артынган арчымагы — ончозы жаашка өдө берди* (Э. Палк.); *Чөйгөндө чай кайнаганча, антыннын жүреги токтобой турды* (П. Куч.); *Ол бу жерден баргалы, бир жыл болды; Қымый институтты божотколы, беш жыл өтті; Эр-Адучак көрүп тургажын, ак-айастын ак туманы жер үстине түжүп калтыр* (Эпос); *Менин адым желгежин, сенин адынг кожо желет.*

в) Айалгазын көргүзер ле јөпсинер кош бөлүктөрдүн айдылаачызы молју кеберлү глаголло айдылат, темдектезе: *Ады өлзө, сөөги артар, адазы өлзө, сөзи артар; Күн ээчизен, кулагын жылыыр, мал азыразан, курсагын тойор* (Кеп сөс); *Јагыс кижиги чыдабаза, эл-јон чыдаар* (Кеп сөс); *Уйр койго кодырлу кой кожулза, бастыразы кодыртыыр* (Кеп сөс); *Бу недеlege чыгара жааш жаабайтан болзо, өлөнгисти ончозын јууп алар эдис; Сен рульдиги ла јакшы толгон жүре-*

тен болзон, болор!.. (Ч. Айтм.); Не болзо, ол болзын, баралы; Көс көөркий көрүп те турза, көгүске илинбей турган да (Кеп сөс.); Усти жылтыркай да болзо, ичи жылжыркай (Кеп сөс.); Ынаарлу туулар көрүнбей де турган болзо, менин жүрегим төрөл Алтайымда.

Төс бөлүккө эки эмезе бир канча кош бөлүктөр колболышканда, кажызынын ла кийнине запятой тургузар, темдектезе: Көстөринин жажы кургаганда, карануй жүрүм жарыганда, кату жүрүм көргөндөр, Ленинди кожонгында мактадылар (П. Куч.); Јараш јас келерде, кушкаштар айландыра кожондоордо, Кепшеен ак јаланга жүгүрип барды (Чөрч.); Уйкудан улус тургалакта, аркада күйүктөр ойгонголокто, айылдардан ыш чыккалакта, көп күзүңгичектердин табыжы угулды (Чөрч.); Ары көрөлө, ойто көргөлөктө, кыйгы жаңылгазы жылыйгалакта, јер-телекей силкине берди (П. Куч.).

А ј а р у: а) Текши эчени члендү айалгазын көргүзер эки кош бөлүктин ортозында эмезе деп колбоочы турза, запятой тургуснас, темдектеп - мындый эрмекти алалы: «Деп» деген колбоочызы јок чике куучыннын үзүктелген јеринде бир де токтой түжер темдек јок болзо эмезе тире, запятой ло эки точка турза, автордын сөстөринин эки јанына тиреле запятой тургузылар.

б) Камаанду колболу эрмектерде кош бөлүктин айдылаачызынын кийнинде тыгыдаачы бөлүгөш турза, запятой бөлүгөштин кийнинде тургузылар, темдектезе: Улус көргөлөктө лө, мынан качалы; Броневиктин бирүзи јууктап келерде ле, јуучыл Андрей Крутов туруп келеле, колесонун алды јаар гранатаны чачып ийди (А. Қон.).

2. Кош бөлүк төс бөлүктин ичинде турза:

Глаголдын башка-башка кеберлери ажыра бириккен кош эрмек төс эрмекле бир баштаачылу болот, темдектезе: Ол маргаанда улусла күрешкенде, ончозын акалап чыгат; Бойынын кожонгын койчылар, жылкычылар кайда ла жүрзе, јаантайын кожондогылайт (Ј. Қыд.); Мыклаш кажаандарды тудуп божозо ло, Қазак-Уулла кожо Јинјинин туразын тургузып берерге турган (Л. Кок.); Адарулар ачыркаганда, бойбойларынын канадын кыркып койот; Айу ачынганда, кижиге табарат.

А ј а р у: -Ганда деп кожулталу эренис эрмектин шылтагын көргүзөр члени болуп, айдылаачынын јанында турза, запятой тургуспас, темдектезе: *Айу кижиге ачынганда табарат.*

18 §. Камаанду колболу эрмектерде кош бөлүк (эрмек) эки келтегейинен запятойло бөлінет:

1. Качан кош бөлүк төс бөлүктин ортозында турза, темдектезе: *Карабаш, улус көргөлөктө, чочколорды Калбайчы эмегеннин маалазынан чыгара сүрерге сананган, је эмди анайда эдерге орой болды (Л. Кок.); Рядтардын ортозын, чөп өлөн өскөлөктө, күбүредер керек; Кичеемкей, күн кырдан көдүрилерде ле, ойгонгон (П. Куч.); Карчага, күйлелердин канаттарынын тызырашкан табыжы ыраганча, эмиш амырап алды (А. Ер.); Адазы, кату сыркынду кижиге, үйи өлөрдө, балдарын кату ээжиле туткан (А. Рутько); Кара-Кемнин улустары, күн кырдан ашса ла, айылдарынан чыкпайт (Б. Ук.); Байрам вагонына, эшелон кыймыктап ла јадарда, жүгүргенче јетти (Л. Кок.).*

2. Ойин көргүзөр кош бөлүк төс бөлүктин ичинде турала, төс бөлүктин ойин көргүзөр айалгазын јартап турза, темдектезе: *Озогы чакта, качан эмдиги каргандар энеден чыккалакта, эмдиги кайындар чагал кемине јеткелекте, эки-јангыс атка минген, эки-јангыс уй сааган, эки-јангыс эчки-кой азыраган эмеген-өбөгөн улус јуртаптыр (Чөрч.); Бир күн энгирде, качан айылдын ээлери покостон јангы ла келеле, үйде казан азып, шакпыражып турарда, Арина тышкары јаш өлөннин үстинде отурган (Л. Кок.); Түнде, качан улус уйуктай бергенде, Кара улустардын ортозына кысталыжып конуп алала, эртен тура улусла кожо ишке тен чыгып, ойто јүк ле энгирде келип турган (Л. Кок.); Бир катап, качан Владимир Ильич эки недеlege Швейцарияга јоруктаарга шыйдынып турарда, мен ого келген литератураны, почтаны ла газеттерди кайдаар ийетенин јөптөжөргө келдим (Бонч-Бр.).*

3. Колбоочылу камаанду колболу эрмектерде запятойдын турары.

19 §. Колбоочылу камаанду колболу эрмектердин бөлүктеринин ортозында запятойды мындый учуралдарда тургузар:

1. Кош бөлүк төс бөлүкке *онын учун, онон улам* деген колбоочылар ажыра бириккенде, темдектезе: *Сен меге нак*

нөкөр болуп турала, ырай берген, онын учун мен сеге көр-
кушту өөркөгөм; Канча күндерге улай ла жааштар жааган,
онон улам Поволжьеде көп суулар жарадынан ажып, дерем-
нелерге ле кыраларга жаан коромҗы жетирген.

А жару: Кош бөлүк төс бөлүккө ненин учун десе
деген колбоочы ажыра бириккенде, запятойды эки
келтегейинен тургузар, темдектезе: Бис ырысту ой-
дө жадырыс, ненин учун десе, бистин ороондо ком-
мунизм төзөлип жат; Ол кижжи, жарт ла, начальник
туру, ненин учун десе, ончолоры онын айтканын
тындай бергиледи (П. Куч.); Уулчактар Адучыга
күйүнп, айдар сөзин таппай турулар, ненин учун
десе, Темдек ле Эмей анчы эмес болгон (С. Сур.).

Ненин учун десе деген колбоочы учурыла эрмекке кели-
жип, колболу эрмектин бөлүктеринен үнле аңыланат.

а) Ненин учун десе деген колбоочы эрмектин бажында
туруп, кош бөлүктин (эрмектин) учурын алынар аргалу,
темдектезе: Балдар Тугайанын түштүк жанынан каналу жы-
нылап болбос. Ненин учун десе, кыр тон өткүрө кадалгак.

б) Ненин учун десе деген колбоочы кыскартылган бү-
дүмдү де учурап жат, темдектезе: Качан да мында улус күр-
түк сакыган болор, не десе, күртүктердин ойноп турган жери-
нен ыраак жок таш манакай турды (И. Шинж.); Шааҗыннын
сурагына карууны берер күйүним жок, не десе, он жаштуда бир
кылык кылыгам (И. Шинж.).

в) Ненин учун десе деген колбоочы колболу эрмектин
шылтагын көргүзөр кош бөлүгиле бек колбожот, темдектезе:
Ненин учун кече школго келбегем десе, бажым оорыган,
Калбайчы эмеген ле Карабаштын энези ненин учун керешкен
десе, Карабаштын кабырып турган чочколоры Калбайчынын
маалазына кирген (Л. Кок.).

г) Колболу эрмектин бөлүктери тагынан эрмек те бо-
лор аргалу, темдектезе: Санат үредүчизин, Елена Васильев-
наны, сүрекей сүйүтөн. Онын учун онын урокторына беш
темдектен төмөн үренбейтен.

2. Кош бөлүк (эрмек) төс бөлүккө деп деген колбоочы
ажыра биригеле, төс бөлүктин алдында турганда, темдектезе:
Өзүп-чыдап алзам, кыйалта жок космонавт болорым деп,
көп уулчактар айдыжат; Бистин угыбыс качан да өөркөшпөс
наҗылар эди деп, балдарысты үредели (Чөрч.); Очы бала

су-кадык, бөкө болуп өзөтөн деп, карган эмегендөр, байла, чын айткандар (А. Копт.); Бүгүн жакшы кино болор деп, балдар клубтын жанында күйөжип турды; Одорлу жаңы жерге көчөр деп, Ай-Каан ончо улузын ла бастыра малын шакпыратты (Чөрч.); Ченемел өткүрзин деп, ого ончо аргалар берилген.

Камаанду колболу эрмектин кош бөлүги төс бөлүккө деп деген колбоочыла биригеле, онын ортозында турза, запятойды жаңыс ла келтегейинен тургузар.

Деп деген колбоочылу камаанду колболу эрмектердин токтой түжер темдектерин тургузарында, өскө эп-аргалардын болужыла бүткен камаанду колболу эрмектерге көрө, бойынын аңылу ээжилери бар: баштапкызында, деп деген колбоочылу камаанду колболу эрмектин бөлүктөрүнүн ортодо колбу тын, темдектезе: *Тарым ай кайра Пайсканды энези уйды бозуга эмизип салган, түжине ле ойногон деп, тарыска чыбыкка сабаган* (Л. Кок.); *Мен сени бистин айылга келер болор деп, тегин жерге сакыган эмтирим; Мыны мен жастыра керек деп, слерге кече жартаган жокром; Энем Петрды келзин деп, улус ажыра айттырган;* экинчизинде, камаанду колболу эрмектердин бөлүктөрү (төс лө кош эрмектери) жаңыс баштаачылу да болот, темдектезе: *Рационализаторлор жылына 250 мунг акча чеберлеп алар деп, жуунда темдектеп алдылар* (Газеттен).

А јр у: а) Камаанду колболу эрмектин кош бөлүги төс бөлүккө деп деген колбоочы ажыра колболу-жала, онын айдылаачызыла коштой турза, запятой тургуспас, темдектезе: *Карый өбөгөн бу керекти кемге де жарлабазын деп сураган* (С. Сур.); *Статьяны кычырган улус бу жадын-жүрүмде учурап турган једикпестер керегинде, оларды канайда јоголторы керегинде бойларынын шүјүлтезин бичиш деп иженип турум* (А. Ад.).

б) Колболу эрмектерде *дежет* (деген, деди, дешти) деген сөстин алдында запятой тургуспас, темдектезе: *Эртен колхозчылардын јууны болор дежет.*

4. Бөлүктөрү улантылардын болужыла бириккен колболу эрмектерде запятой турары.

20 §. Камаанду колболу эрмектин кош бөлүги төс бөлүккө кийинде, соңында, учун, сайын деген улантылардын

болужыла бириксе, онын кийнинде запятой турар, темдектезе: *Звонок шынгырап божогон кийнинде, школдын узун коридорында тым боло берди (И. Коч.); Олор барган соңында, Эптешкенов отургушка эки будында чак јок мылырт отура тјшти (П. Куч.); Ат арып, кедерлеп; токтогон ло сайын, боочы кыскарбай, там ла узап турган немедий билдирет (Л. Кок.); Энгир там ла койылган сайын, табыштар эмештен јылыыйп, эбире тымып турды (Л. Кок.); Карабаш орус тилге јакшы үрене берген учун, оног көп балдар болуш сурап туратан (Л. Кок.).*

21 §. Камаанду колболу эрмектин кош бөлүги төс бөлүк-ле кийнинде, соңында, учун, сайын деген улантылардын болужыла биригеле, онын ичинде турза, эки келтегейинен запятойло бөлинер, темдектезе: *Кара, аттар сууны ичеле, ойто двор јаар барган кийнинде, амырзынып уйуктай берди; Алан, бир канча ой өткөн кийнинде, бу иштен чыгарга сананган (Э. Палк.); Кудай-Бергеннин үйи Күжей, јуу токтогон соңында, уулдарын ээчидип, ойто Алтайга келип, Аза-Јаланга отура берди (П. Куч.); Чырай-бүдүжи, эжиктү јаан турага кирип чыккан кийнинде, ондолгон (Ј. Қайнч.); Кара-Туу деп јурттын улусы, митинг божогон кийнинде, айылдары сайын тургуза ла јанбай, бой-бойларынын ортозында блааш-тартышту куучынды узак өткүрген (Ј. Қайнч.); Анчы ал-сагышка тјшкен јүрди. Керектин коомойын ол, күндер өткөн сайын, там ла јарт сезип турды.*

А ј а р у: *Тушта, тужында, алдында деп улантыларла бириккен конструкциялар бойлары баштаачылу да болзо, оларды эрмектер деп айдарга јарабас, ненин учун дезе, өрөги берилген улантылар төс учурын, өскө улантыларга көрө, јылыйтпаган [ол тушта, тужында, бала тужы, кечү тужы; столдын алдында, алдында (өйин көргүзер), столдын алдынан]. Мындый конструкциялар өскө члендерден запятойло бөлинбес, темдектезе: Колхозчылар өлөн јуур тушта (тужында) ургун јааш сабатта суудый уруп ийди; Калганчы урок башталар алдында Коля эјезинин айлына барган.*

22 §. *Кийнинде, соңында, учун, сайын деген улантылар ажыра колбошкон кош бөлүк (эрмек) төс бөлүктин ичинде турала, төс бөлүктин өйин көргүзер айалгазын јартаза, эки*

келтегейинен запятойло бөлинер, темдектезе: *Түйште, калганчы урок божогон кийнинде, кем де чаазынга јаан пыймалу кушты журайла, булаккала Степаннын тонынын кийин јанына кадап салган* (И. Коч.).

Ајару: 1. Камаанду колболу эрмектин кош бөлүгинен (эрмегинен) андый ок улантылу јайылган члендерди ылгаар керек. Кош бөлүк, јайылган члендерге көрө, бойы ағылу баштаачылу болуп јат, јайылган члендерде баштаачы јок, темдектезе: *Аттар так јерге јеткен кийнинде катап ла мантагылап бараттылар; Эр болуп бүткен кийнинде ээрлү атту, чечен мылтыкту болотон; Мыны уккан кийнинде Володя алтай чөрчөктөрдө айдылган Јелбегеннен ле өскө дө немелерден коркып турар болгон* (И. Коч.); *Оорозынан јазылган кийнинде Ижен чек ле өскө кижжи болуп калган* (Э. Палк.); *Сынсык адазынын јалбак кайыш курын јылыитып салган учун оны энирге јетире бедреди; Бөрү сүйнген бойынча Јарым-Кулакты јиндү карынла кожо јуда салып ийди* (Чөрч.); *Ижин бичиир тушта автор архивный материалдарла тузаланган; Адыјоктын энези кирген бойынча одынды јерге таштайла, эки колын оттын јалбыжына түрген сугуп ийди* (П. Куч.); *Адыјок ойгонгон бойынча тышкары јүгүрди* (П. Куч.); *Карабаш ачынган бойынча јуунды өткүрерин ундып, чокол Пайсканнын бултуйып калган јаагы орто јудрукла туда берди* (Л. Кок.); *Ажанар тушта эрмектенбе; Јуунга бу сындардын малчыларын элчилеген айас јерлер көрүп јүрүм* (Э. Палк.).

2. Јүзүннин ле кубулткыштын кожулталарын алынган эренгисле айдылган јайылган члендер запятойло бөлинбес, темдектезе: *Андардын ла куштардын кемизи де бойына тен корголјынды көдүрүп болбогонынан улам кунуга да бергиледи* (Чөрч.); *Айдын јарыгы чалыбай турганынан улам ол онын чырайын јазап ајыктап болбоды; Јуун башталганынан бери бүдүн јарым час өтти.*

3. -Арга деп кожулталу эренгис бир канча камаандаткан сөстөрлү де болзо, запятойло бөлинбес, темдектезе: *Айдын ары јаны кандый бүдүмдү болгонын билерге советский ученыйлар автоматизи-*

ческий межпланетный станциялу космический ракеталар божоткон; Менин чырайымды јараш эдерге койон көөркий тың кичеенген (Чөрч.).

4. Јайылган эренгис-јартаачыларла кожо айдылган -ганда//генде, -арда//ерде деп кожулталу эренгис запятойло бөлинбес, темдектезе: Сууга эжигерге кийетен костюмымды нөкөриме сыйлап бердим; Тинтү өткүрерде табылган документтерден көргөндө, Бессмертныйдын отряды јендирткени јарт болды (Газеттен); Көп балдар јуулганда ойнотон ойынды пионерский лагерьде өткүрерге јараар; Бу магазинде керек дезе кой кабырарда кийетен дождевик те бар.

5. Кийинде деген уланты адалгышла, солумала, тооломоло кожо айдылза, запятой тургуспас, темдектезе: Талтүштин кийинде туулар узак күнүрежип, кажы ла өлөн дезе чочыйла, тырлажып тургандый (Л. Кок.).

Б. КОЛБООЧЫЗЫ ЈОК КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕРДЕ ЗАПЯТОЙ ТУРАРЫ

23 §. Колбоочызы јок колболу эрмектердин бөлүктеринин ортозында запятой мындый учуралдарда тургузылар:

1. Колбоочызы јок табышканду колболу эрмектин бөлүктеринин эдилгези бир өйдө өткөндө, темдектезе: Кара тайганын төзінде Караты-Каан јуртаптыр, ак тайганын эдегинде Ак-Каан јадыптыр (Чөрч.); Кайыш нокто үзүлбес, кару сөс ундылбас (Кеп сөс); Көк буканын огурыжына јер-тедекей силкине берди, јаан суулар чайбала берди (Чөрч.).

2. Колбоочызы јок табышканду колболу эрмектин бөлүктеринин эдилгези ээчий-деечий өткөндө, темдектезе: Ылым кайа јалт этти, јыланаш уул чыга јүгүрди (Табышк.); Анча-мынча болбоды, улус ончозы јуулып келди; Күннин чогы изиди, күйлеген салкын токтоды, јалан јердин кары јаркынду күнге кайылды.

3. Колбоочызы јок табышканду колболу эрмектердин бөлүктеринин айдылаачылары текши болушчы глаголду болгондо, темдектезе: Сүрекей тын коркыганынан онын јүреги торт ло аайы-бажы јок тирсилдеп, колы тыркырап турды; Эки күннин бажында колхозтын алмарынын эжигинде аттар

бышкырып, салдалар шынгырап, улустар табыштангылап турдылар (А. Ад.); Чама билинип келзе, бажы айланып, бастыра бойы оорып турды (А. Ад.).

Уурлаткан колболу эрмектерде запятойдын турары

24 §. Колболу эрмектердин бөлүктери табышканду ла камаанду колбунын болужыла бириккенде, бой-бойлорынан запятойло бөлинет, темдектезе: *Энир кирзе, кайран кызыл чечектер жылдыстар болуп, тегериде чагылар, а тан атса, түниле мызылдашкан кайран жылдыстар чечектер болуп, јаландарда јайканар* (К. Төлөс.); *Баатыр коркушту түбекте шыралап жүргени керегинде кайчы кунукчыл айткажын, улус калактажып отурат, је ол Тастаракай болуп кубулала, өштүлерин шоодылганду чечен сөстөрлө электей бергенде, улус тоголоныжып каткырыжат* (Чөрч.).

IV. МОЛЈУ КЕБЕРЛҮ ГЛАГОЛДОРЛУ ЭРМЕКТЕРДЕ ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗАРЫ

25 §. Эрмектерде молју кеберлү глаголдордын кийинде запятой мындый учуралдарда тургузылар:

1. Молју кеберлү бол деген глагол укташ члендердин ортозында турза, темдектезе: *Мешкелер ас та болзо, јакшы; Уулчак кичинек те болзо, је күчтү.*

2. Молју кеберлү бол деген глагол кош эрмектин глагол-айдылаачызыла кожо айдылза, темдектезе: *Балыктап билбес болзон, суу чайбалтна; Торт ло олордон качып, кичинек караңуй куйга кирген болзо, амыр болор эди* (П. Куч.); *Куйрук ичинде сананды: «Күрүмдер ары јангылайтан болзо, кижжи түжеле, нени-нени јип алар эди»* (Л. Кок.); *Бу јуугында темир јолдын станциязы болгон болзо, Павловко Ленинград ол кирези коркушту ыраак деп билдирбес эди* (Л. Кок.).

3. Молју кеберлү бол деген глагол адылу колболу айдылаачынын колбууш глаголы болзо, темдектезе: *Јаман да болзо, јакшы да болзо, куучындажып отурбай.* Ас та болзо, *јонымды сеге кул этпезим; Је андый да болзо, ол энчикпейт, колон-куйушкан өрөр ижи колдон онын база түшпейт* (Ч. Чунж.); *Је андый да болзо, Алан унчукпай, санаага түже берген чиледи* (Э. Палк.); *Кандый да болзо, эр кижжи курч бычак тудунар, малта-киреелү болор учурлу.*

4. Молју кеберлү глаголдор бир канча сөстөрлө колболыжып, кириш сөсколбулар бололо, эрмектин бажында турза, запятойло бөлинер, ортозында турза, эки јанынан бөлинер, темдектезе: *Улустын айдыжыла болзо, Данияр кичинекте өскүс артып калала, мында айылдар сайын базып жүрген (Ч. Айтм.); Сен бүгүн, айса болзо, бистин айылга кирип барарын; Ол кижинин айтканынан, чынын айтса, мен бир де неме ондободым; Чынынча болзо, Жамийла бойынын јажыла менен тын да јаан эмес болгон (Ч. Айтм).*

Ајару: Кош бөлүктин дезе деп молју кеберлү айдылаачызын дезе деген тыгыдаачы учурлу бөлүгөштег ылгаар керек, темдектезе: *Комсомол кандый да уур ишке бар дезе, «јок» деп айтпаска амадап жүредим — Выставкада турган уйлардын дезе кажызы ла јылга бежен-алтан центнер сүт берип јат; Абра дейин дезе, комуттаган ады јок, ат дейин дезе, төрт сандары тегерик (Ј. Каинч.) — Энези дезе Кызнактын кандый да токуназы јок санаалу болуп турганын онын базыдынан, көрүп турган көзинен билип турды (Ч. Чунж.); Адаг Л. Кокышевтин «Мечин јылдыс» деп романы керек дезе, апарып бер — Бистин ыраак кјнчыгышта бу ан ненин де учун барс деп сырагај јастыра адалып јат, ол керек дезе кавказский барска түнгей де эмес (М. Пришв.); Орт өчүреринде деремненин ончо улузы, керек дезе үренчиктер де турушты.*

26 §. Эрмектерде молју кеберлү глаголдордын кийнинде запятой мындыј учуралдарда тургузылбас:

1. Молју кеберлүнүн ле онын кийнинде турган глаголдын тазылы түнгей болзо, темдектезе: *Айтса айтсын, соксо соксын, улус каткырышса каткырышсын дейле, Каака улустан калтар ат садып алды (Ј. Каинч.).*

2. Молју кеберлү бол деген глагол кубулбастарла кожо айдылза, темдектезе: *Карыыр јөбинде кижини качан да болзо чыккан-өскөн јери кычырып јат; Мен кайдаар да болзо барарым; Орого арай ла болзо түже јастадым; Койонок эмеи ле болзо чакпыга алдыртар эди; Эмди, сары кјсте, Алан бу тозулда эртен туранын јыбарына тонуп, арай ла болзо турала, база бербей отурды (Э. Палк.).*

3. Молју кеберлү глагол *кайт* (*кайдар, кайдат, кайтсын, кайткай*) деген сөслө кожо айдылып, эрмектин айдылаачызы болзо, темдектезе: *Алты јашту уулыбыска Арбачыны куда лаза кайдар* (П. Куч.); *Бу улустар нени де сеспейтен болзо кайдат.*

4. Молју кеберлү *бол* деген глагол тыгыдаачы бөлүгештин учурын алынза, темдектезе:

*Түнде болзо уйку јок,
Түште болзо амыр јок,
Түрген-түкей барып јат (АБ., I).
Алтын-Мизе эмди болзо
Ак чабыдарга мине сокты,
Сары тайга бажына чыкты (АБ., VI).*

V. ЫЛГАНААЧЫЛАРЛУ ЭРМЕКТЕРДЕ ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗАРЫ

27 §. Кениткен ле кенитпеген ылганаачы эрмектин бажында турза, кийинде запятой тургузар, темдектезе: *Баканын базыдын көрүп, јелижин не сурайдын* (Кеп сөс); *Суунын терегин билбей туруп, өдүгинди суурба* (Кеп сөс); *Ада-эне сөзинен чыкпай, ачулу күндерди көрө берди* (П. Куч.); *Ыраак союктордын бажын орой тартып, күски энир једип келди* (Л. Кок.).

28 §. Јайылган ла јайылбаган ылганаачы эрмектин ортозында турза, јанжыкканы аайынча запятойды ылганаачынын јүк ле кийинде тургузар, темдектезе: *Јетен јаштуда Лев Толстой конекту јынгылап, Јасная Полянага келген көп јиит айылчыларды акалап чыгатын; Одордон келген койлор кепшенгилеп, кийис айылдын јанына чук тура бердилер* (Л. Кок.); *Јангыс ла үренчи деп кушкаш чыйкылдап, ары-бери учуп јүрди* (Чөрч.); *Изү күн бийик кырдан көдүрилип келеле, өлөндөги чалынды јалап ийди.*

29 §. Ылганаачы бойы баштаачылу болзо, ол тушта запятойды эки јанынан тургузар, темдектезе: *Суунын јаказында энчейип калган каныл тыттын сок јангыс куу сырсақ бу дагында боро күјүк, котызы бултандап, јынкылдада эдип отурды* (А. Ад.); *Пулеметтордын адыжына чыдашпай, немецтер, куды чыгып, јер сайын јүгүрүшкиледи; Је учы-учында кара айу, чагы чыгып, јобожый берди* (Чөрч.); *Мыклай, јар-*

гак тоны калырап, јайзаннын јанына јууктап келди (С. Сур.); «А бу сенин колын эмес пе?! Хе-хе!» — деп, Учур, бажы се-лендеп, тумчугы конкондоп, каткырган (А. Ад.); Түмен көн-дүре базып јаткан кижиге болло, Кылыктын төжине өдүгиле согордо, Кылык, чакпылары калырап-канкырап, чалкойто јыгылды (И. Шинж.).

30 §. Эки эмезе бир канча ылганаачылар бой-бойларынан запятойло бөлинер, темдектезе: Ол јаан таштардын ортозы-нан бир төңөш табала, онон колдорыла тудунып, ырада јү-зүп барды (И. Коч.); Кенетийин Јергелейдин једишпей тур-ган койлоры неден де үрkip, оларго удур мантагылап келе-ле, јангыс јерге тизиреде айланыжа. бердилер (Л. Кок.); Энези балдарынын үнин угуп ийеле, канча кат јадыктарды, канча төс тайаларды ажыра калып, арканы төмөн от-јалбыш-тый келедет (К. Төлөс.).

А ј а р у: 1. -Ып -ип, -канча -кенче, -ганча -генче деп кожулталу ылганаачы глаголло коштой туруп, оны-ла бек колболыжып, эрмекте айалганын учурын алынза, запятой тургуспас, темдектезе: *Өмөлөжип иштезебис, бис кандый ла буудакты јенгерис; Аскан аштан амзап ич, алкыш сөсти тындап ук; Кой-оннын јип турган курсагын, конотон јерин, онын жүрүмин Ырыс Алматович балдарга јазап куучын-дап берди (Г. Калк.); Јети башту Јелбеген толун айла кожо кырлардын ары јанынан каткырганча чыгып келди (Чөрч.); Јантык-Курт айлына јетире жүгүреле, ойто солуктаганча јетти (К. Төлөс.).*

2. Кезикте јайылган ла јайылбаган ылганаачы айдылган учуры аайынча эдилгенин өдөтөн аайын көргүзер айалга да болор аргалу, түндештиригер: *Бу текстти тын мендебей кычыр; Сен көп эрмек-тенбей иштен — Сен көп эрмектенбей, иштен.*

3. -Канча-кенче деп кожулталу ылганаачы бойы баштаачылу болло, глаголдын јанында коштой турза, айалга болор, ол тушта запятой тургуспас, темдектезе: *Байканнын ичине томонок учуп кирбе-ген болзо, ол до күн чыкканча уйуктаар эди (И. Коч.); Мен сеге кичим јеткенче болужарым (С. Сур.); Эликтин эки чаабы чынгырган ла чынгыр-ган, ыйлаган ла ыйлаган, је энези ай ашканча келбеди (К. Төлөс.); Јуу божогон деп табыш угул-*

ган күннин түнинде Јалаа энезиле экү тан атканча уйуктап болбогон (Э. Палк.); Јайзан Адыбасты арказынын каны акканча чыбыктап та турза, Адыбас сырагай јалкыбайтан (Ч. Чунж.) Шынгыражып клееткен аттарды угала, пасечниктин јелбер түктү ийди оозынан көбүк чачылганча үрүп турды (Л. Кок.)

VI. АНГЫЛАНГАН ЧЛЕНДЕРДЕ ЗАПЯТОЙДЫ ТУРГУЗАРЫ

Ангыланган јөмөлтөлөрдө запятойды тургузары

31 §. Јайылган ла јайылбаган јөмөлтөлөр жүзүннин со- лумаларын јартап, олардын кийнинде турза, эки келтегейи- нең запятойлорло бөлинер, темдектезе: Мен, Советский Со- циалистический Республикалардын Союзынын јаш пионери, Лениннин кереги учун, коммунизмнин јенүзи учун бек ту- рарым деп, бойымнын нөкөрлөримнин алдына молју сөзим- ди берип турум; Меге, тирү ан тудуп билер анчы кижиге, жүзүн-башка ан-куштар тударга Советский Союзтын көп јерлеринде болорго келишкен (С. Панюк.); Немецтерге амыр бербей, оларды ончо јанынан кыпсазын деген приказты уга- ка, бис, пехотинецтер, атакага барганыс (Э. Палк.); Бисте, журналист улуста, ой јаантайын ас болотонын слер бойоор билереер (Ч. Айтм.); Бис, советский улус, баатыр колыбысты шыманып алып, төрөл партиябыстын съездтеринин, пленум- дарынын јөптөрүн жүрүмде бүдүрер учурлу.

32 §. Јайылган јөмөлтөлөр текши адалгыштарды јартап, олардын кийнинде турза, эки келтегейинен запятойлорло бөлинер, темдектезе: Колхозтын бухгалтери, јуудан бу јуук- та ла јанган фронтовик уул, Карабашка бичиктер сыйлап берген (Л. Кок.); Комсомол, коммунистический партиянын јаан болушчызы, кандый ла керекте озочыл болот; Талду өзөктин ичинде ат-нерелү алтай койчы, албатынын чындык кызы ла јалчызы, шак мынайда сананып, шак мынайда чы- лаазын билбей иштеп туру (Б. Ук.); Јаш үйени, коммунизм- нин келер өйдөги строительдерин, үредерине ле коммунисти- ческий күүн-санаалу эдип тазыктырарына партия, государст- во ада килемјизин јетирет.

А ј а р у: Јайылбаган јомолто текши адалгышты
јартаза, чийүчек ажыра бичилер, темдектезе: Агаш
аразынын чазы-мечиртке кайда јажынды болбо-
гой? Түлкү-мекечи јокту уулга кааннын балазын
кудалап берди (Чөрч.); Слер, мында отурган улус,
эмди келер отдых-воскресенде ончогор штурм-мо-
мышка келигер (Ј. Каинч.); Парторганизациянын
качызы комсоргоко бүгүнгү јаан ишти-воскресникти
канайда өткүрери керегинде чокумдап айдып берди
(Э. Палк.); Эжерден үредү аайынча, керек дезе
космос-айлаткыш аайынча сураган болзо, ол эместе
алаатыбай, билерин бу кыстарга айдып берер
эди (А. Ад.); Андый конгыстын јаркыны сүреен-
тын учун, улустар оны шилдин алдына отургузып,
лампа-јарыткыш эдин турадылар (Газеттен).

33 §. Јайылган јомолтолөр өс адалгыштарды јартап, оло-
рдын кийнинде турза, эки келтегейинен запятойло бөлинер
темдектезе: Картыс, јабыс сынду, течпек кижги, эжиктен тал-
тандап чыгала, эки тоннын јакшызын талдап кийеле, абрага
озо чыгып, ортозына эптү отурала, эки будын чирей теен
алды (С. Сур.); Мыклай байдын јалчызы Адыјок, кулагы
укпас, сөс айтпас кижги, улай ла иштенип јүрет (Ч. Чунж.);
Конторанын эжиги ачыларда, Јыргай Иванович, кыскачак
сынду кижги, терлеген-бурлаган чыга конды (А. Ад.).

34 §. Өс адалгыштарла айдылган јомолтолөр јартадып
турган адалгышла кубулткышта јөпсинер болзо, эки јаңынан
запятойло бөлинер, темдектезе: Чокол Пайскан Карадан ук-
кан чөрчөктөрүн аказына, Петкеге, куучындайтан (Л. Кок.);
Саламчынын эмегени тыркырууш үниле ортон уулын, Анчы-
ны, арбап турды (Л. Кок.); Мен Кара-Туу деп чыккан-өскөн
јериме келеле, јаш тужындагы нөкөриме, Бойдокко, кирдим
(С. Сур.); Кызыл маанылу 6-чы гвардейский дивизияга ко-
жулар черүчилер тарткан эшелон 1943 јылдын август айы-
нын баштапкы числорында токтойтон јерине, Дмитриев-
Льговскийге, једип келген (Е. Алекс.); Керек-Јоктын адазы,
Јорыкчы, өскө јерге көчөргө эски-саскы немелерин тажый
берди (П. Куч.); Ончолоры терен уйкуда. Сок јаңыс кижги,
Керек-Јок, бойынын айлында уйуктап болбой јаткан
(П. Куч.); Фермада иштеп турган уул, Эндирке, эртен тура
бисти деремнеге јетире ойто абралу апарып салаачы болгон
(С. Сур.).

35 §. *Жайылган ла жайылбаган укташ жөмөлтөлөрдүн ортозында запятой тургузар, темдектезе: Ячейканын качызы, азыйда Манжы байдын жалчызы, гражданский жуу тушта кызыл партизан, эмди колхозтын председателинин заместители, партийный жуунды орой энгирде өткүрди (А. Ад.); Вася, менин агам, сенин таайын, мени үредип аларга канча кирелү иштебеген дейдин... (А. Рутько); Кергилев Санаа, колхозтын жуит койчызы, комсомол уул, сценада кандый да кожомон кожомдон турды (А. Ад.).*

А жару: Жөмөлтөлөр мындый учуралдарда аныланбас:

1. Жөмөлтө лө жартадып турган сөстөр кубулткышта жөпсинбезе, темдектезе: *Бис олардын кызы Марияла сүрекей нак нажылар эдис; Кичинек ором жар бура соголо, мен бистин партийный нөкөрис Дубининала тушташтым (В. Бонч-Бр.).*

2. Жөмөлтө кичи нени эдип турганын, профессиязын көргүзүп турза, темдектезе: *Ченемел көргүзөр Горно-Алтайский станциянын производственный ченемел өткүрер хозяйствозынын уй саачызы Жданова Екатерина Константиновна быжыл үч айга кажыла ла уйдан 958 килограмман сүт сааган (Газеттен); Карабашты литературанын үредүчизи Елена Васильевна деп сүрекей жалакай үй кичи школдын стенгазединин редакциязына кийдирип, общественный ишке таскадып та турза, же онын үренишип калган кылык-жангы сүрекей араай түзелип турган (Л. Кок.).*

3. *Өбөгөн, эмеген, өрөкөн, таайы, баатыр, онон до өскө сөстөр жөмөлтөлөр болуп, өс адалгыштарды жартаза, темдектезе: Төрт жашту Мерген Санат таайынын чөрчөктөрүн угарга сүрекей сүйүтөн; Летен жети талалу, алтан булунду өргөөнин ичинде Алтын-Туулай эмегени отурды («Алтын-Бизе»); Мундузак бичикти сүрекей сүйүп турганын Бектей өбөгөн жардып, оны бичикке үредерге сананып отуратан (Ч. Чунж.).*

4. Жөмөлтөлөр газеттердин, журналдардын, произведениелердин, деремнелердин, суулардын, көлдөрдүн аттарын көргүссө, темдектезе: *Михаил Юхманын «Жылдыстар кычырат» деген повезинде космонавт Николаев Андрияннын бала тужындагы*

јүрүми көрүзилген; Нева сууда «Аврора» деп аттуу чуулу крейсер туруп јат; Јайгыда Горно-Алтайск городто күрешчилердин маргааны болор; «Кызыл Чолмон» деп колхозтын азырап турган андары жылдын жылга јаан кирелте берет.

5. Јөмөлтөлөр укташ эмес болзо, темдектезе: Алтайда сад өскүрер ишти Ленинский сыйдын лауреады профессор М. А. Лисовенко баштаган; Краевой Советтин депутады койчы Бачыматова Эртечи госуударствого тук табыштырар планды жылдын сайын ажыра бүдүрөт; Эмди бойынын ижи керегинде куучынды колхозтын мактулу малчызы нөкөр Анчинов айдар; Калапту согушта Түндүк талайдын летчиги старший лейтенант Борис Сафронов јенүчи болуп чыкты (С. Курз.).

Јайылган толтыраачыларда ла айалгаларда запятойды тургузары

36 §. Эрмектин члендери јерин ле өйин көргүзөр айалгаларды чокумдаза, эки келтегейинен запятойло бөлинер, темдектезе: Јүс будакту бай теректин төзінде, јалбак таштын үстинде, алты кулакту кара айгырдын уйуктап јатканын көрүп алды (Чөрч.); Главный инженердин кабинетинде, күнүн ле кандый бир сурактын аайын беи минут кире шүјүжетен јерде, улустын үни күлүрөп угулат (Ч. Айтм.); Узнезинин алтыгы јанында, алты беристе јерде, Мекишке өбөгөн, терлеген-бурлаган, алты адыс огородында агаи күрекке кар күрөп турды (Ч. Чунж.); Браакта, күннин калганчы чогынан бажы өчөмик кызарып турган кырдын эдегинде, энирги куштын «сы-ыйт», «сы-ыйт» эткени угулат (Л. Кок.); Бүгүн апарды (И. Шинж.); Бфгүн, бу Јаңы жылдын түнинде, эки анбригадазынын ат-нерезин аданары учун тартышып турган бригадада, јуун болор (А. Ад.); Бир күн, сентябрь айдын экинчи јарымында, үредүчи Эмил Эркешевна Арчинова бежинчи класстын үренчиктерин агаи аразы јаар экскурсияга апарды (И. Шинж.); Бүгүн, бу јаңы жылдын түнинде, эки анчы оттын куйунына төгөлөнип, жылкылардын кыркырада киштегенин ле бышкырганын кажызы ла каран тындагылап јатты (Б. Ук.); Бистин деремнеде ол тушта телефон до, радио до јок болгон. 9 майда, аяс, јылу күнде, јуу токтогони керегинде солун табышты јуртсоветтин элчизи экелген эди.

(А. Ад.); Эмди, наука ла техника јаан алтамдар эдип, улустын јадын-јүрүмининг материальный ла культурный кемин бийиктедип турган өйдө, јашөскүримге сүйгөн специальность алары — јаан учурлу сурак (Газеттен); Бүгүн, 23 декабрьда, 7 час энгирде, колхозчылардын текши јууны болор.

37 §. Эрмектин кандый бир членин јартап, оныла эмезе, ол эмезе, јартап айтса деген сөстөрдинг болужыла бириккен эрмектин члендери үнле аңыланат. Бичигенде, оларды запятойло бөлиир, темдектезе: Томатта, ол эмезе помидордо, кижининг организмине керектү көп витаминдер бар; Ыртай Ивановичтин үйи Јелечи, эмезе Елена Кармановна, өбөгөннинг кылык-јангын јакшы билетен учун, онон эрмек сурабай, ого чаптык этпей, тууразында тым отурды (А. Ад.); «Витязь», јартап айтса, научный шинжү өткүрер кереп, бойынын баштапкы научный јоруктажын 1949 јылда Охотский талай јаар барганынан баштаган.

А ј а р у: Эмезе, ол эмезе деген сөстөрдинг болужыла бириккен эрмектин члендерин андый ок колбоочылар ажыра колболышкан укташ члендерден ылгаар керек. Түндегер: Бежинчи класстын үренчиктерининг 8 үренчиги, эмезе 33 проценти, «төрт» лө «бешке» үренип јат; Карган үй кижиге уулыла эмезе кызыла көрүжсөрге болуп, түрмелердинг эжиктеги кыптарында канча частарга отураарга келишип туратан (В. Бонч-Бр.).

38 §. Кожулып айдылган члендер эрмекке анчадала, керек дезе, ол тоодо, темдектезе, олардын ортозында деген сөстөрдинг болужыла биригип, үнле аңыланат. Бичигенде, оларды запятойлорло бөлиир, темдектезе: Озогыда кижини, анчадала үй кижини, јабыс көргөн феодаально-патриархальный традициялар эмди јоголып калган; Кайыр меести эдектей турган Каскакту јурттын балдары, анчадала Сорко ло онын нөкөрлөри, удабас кара баарчыктар учун келер деп сүйүнгилеп турды (И. Коч.); Врач А. Л. Щербакова калык-јонго, анчадала алтай улуска, көп јакшызын јетирген; Агаш аразында јүзүн-јүүр куштар, анчадала күйк, талан-келен, тоорчык, јараш кожондорын чөйип ийдилер; Италиянынг бир канча областьтарында, анчадала экономический јабыс өзүмдү дегендеринде, кажы ла бежинчи кижини бичик билбес (Газеттен); КПСС-тинг XXIV съездинде көп ороондордон, керек

десе Африканын да ороондорынан, келген улус турушкан; Деремненин ончо улузы, керек десе каргандары да, бисти үйдешти; Тырмакту аңдардын бир кезеги, темдектезе айу, кышкыда ичегенинде уйуктап јат; Кезик агаштар, темдектезе мөш, чибби, карагай, кышкыда да, јайгыда да јажыл өнги кубултпайт; Кандый ла малды, ол тоодо сарлыкты да, төрөөр алдында сүрекей кичеер керек (У. Сад.); Арткан партизандар, ол тоодо Степанов то, алдында матрос болгон Журавлевтын шүүлтезин јараттылар (Генрих Гофман); «Мухор-Тархата» колхозтын јакшы једимдери учун алтан кирези кижжи, ол тоодо койчы Джекенова, ордендерле, медальдарла кайралдаткан; Коммунистический партия ла советский башкару орооннын ончо албатыларынын, ол тоодо алтай да албатынын, культуразын бийиктедерине јаан ајару јетирип јат; Стенгазеттин јанында Тошпок, Амыр, Василий, бир канча кыстар, олардын ортозында Валя, газетти кычыргылап, каткырыжып турдылар.

А јару: Кожулып айдылган члендерди бириктирген анчадала деп сөсти тынгыдаачы учурлу андый ок сөстөн ылгагар, темдектезе: *Je эмди көп улус, анчадала јашөскүрим, алтай байдын чын учурын јетире ондогылабайт. — Тайга јерде иштеген улуска анчадала энцифалитный салја каршузын јетирет.*

39 §. Башка, өскө, коштой, ого үзеери деген улантыларла кожо айдылган толтыраачылар үнле аңыланат. Бичигенде, оларды запятойло бөлиир, темдектезе: *Эркелей болуш сурап, бир канча кыйгырды, је ого, түндеги өчөмик јанылгадан башка, бир де тынду неменин кыйгызы угулбайт; Өскүс-Уулдын бу јерде јыгылганын, аткан кижиден башка, билер кижжи јок (П. Куч.); Интернатта, алтай балдардан өскө, көп өскүс орус балдар база бар болгон (Л. Кок.); Бу бичикти, менен өскө, бир де кижжи кычырбаган; Гражданский авиациянын самолетторы, күйүн ле он мундар тоолу улусты јетирип турганыла коштой, јурт хозјайствого керектү иштер бүдүредилер; Культпередвижкалардын коллективтери, культурно-јартамал иш өткүргениле коштой, малчылар ортодо социалистический мөрөй төзөөринде, озочылдардын ченемелин таркадарында, партиянын ла башкарунын јаан учурлу јөптөрүн јартаарында туружып турулар (Газеттен); Калганчы јылдарда балдар школдордо, текши үредүни өткөниле кош-*

той, ишке база тазыгып јат; Бир кезек јурт ла поселковый Советтерде иштер јакшы өдүйп јат. Оныла коштой, олардын иштеринде јастыралар база бар; Бригаданын кажы ла членни бойынын эдетен ижин сүрекей јакшы билер, ого үзеери, олардын кажызы ла нөкөрлөринин бүдүрүп турган ижин база бүдүрер аргалу; Төрт часка јетире бичийтен ижим бар, ого үзеери, эки нөкөрлө туштажып, куучындажарга керек, олар бу өйдө келер болгон (В. Бонч-Бр.).

40 §. Болгой деген улантылу⁶ јайылган эренгисле айдылган обороттор төс эдилгеле јангыс баштаачылу болзо, онын кийинде запятой тургузар, темдектезе: Мында, госпитальда, јаткан фронтовик нөкөрлөри ого јөн берерден болгой, бойлорынын да санааларынын бажына чыгып болбой јадылар (Л. Кок.); Бөрү эрмегин мынайда баштайт: «Ортобыста эп-јөн тургузалы. Эмди бу јердин малына табарардан болгой, олар учун качан да согужарга белен, бөрү сөзимди берип турум» (И. Кр.); Улус курсак садардан болгой, бойлоры куру (Л. Кок.); Слердин тудуп јаткан газокамераарга кижиден болгой, куш та батпас (Л. Кок.).

VII. ЈАЙЫЛГАН ТҮНДЕШТИРҮЛЕРДЕ ЗАПЯТОЙДЫ ТУРГУЗАРЫ

Бөлүгөштү јайылган түндөштирүлөр.

41 §. Ошкош деген бөлүгөштү обороттор түндөштирилген учур алынып, канайда? деп суракка каруу берзе, запятойдо болинер, темдектезе: Калбайчы эмеген, орой күйски түнде јанып отурган кас ошкош, кайкылдап, кажатты өрө айлы јаар јанып браатты (Л. Кок.); Күнбадыштагы кыр, чамчазы јок улу јаан баатыр ошкош, айан төжин күннин јаркынына тудуп берген мызылдап турды (Чөрч.); Кара-көк тегеринин түбинде јаркынду жылдыстар мызылдажып, көп одулар ошкош, коштой-коштой тургулады (П. Куч.).

А ј а р у: Ошкош деген бөлүгөштү түндөштирүлөрдө запятойды мындый учуралдарда тургуспас:

1. Олар јартаачы болзо, темдектезе: Урок бо-жоордо, Урмат энезине серп ошкош бешти көргүй-

⁶ Болгой деген уланты бол деген глаголдон бүткен.

зерге секирип-секирип жүгүрди (А. Ер.); Жаан жал-
бак таштар ошкош жмыхла бистинг колхоз уйла-
рын азырайт; Алтын ошкош арбалар сарбак са-
галын барбайтып, тоорчык кожонгын тындагылайт,
Ээр ошкош кертек туунунг бажына күн артыла бе-
рерде, туунунг көлөткөзи араай өнгөлөн, уй саайта
тебеге једин келди (Ч. Чунж.); Көнгөрө салып
койгон казан ошкош таскыл тайганы эски жылдын
калганчы энгири бүркеп ийди (Б. Ук.); Туулу Ал-
тайдын согоон ошкош сүйүри туулары, аржан-ку-
тук ару суулары кажы ла кижининг жүрегин сүйүн-
дирет; Тура ошкош кургак куйга кирип алганына
Алан ичинде сүйүнип, ургун жанмырды, куйдын
эжигинде чичке јолло агып јаткан сууны узак
көрүп турды (Э. Палк.).

2. Адылу колболу айдылаачыла кожо айдылза,
темдектезе: Кырлар дезе тазаарга једе берген тере
ошкош (А. Демч.); Кыстын эки качары кызыл ма-
рал ошкош эмтир; Камчы јайзангнын туйук кара
сагалду, телбек јүзи теертпек ошкош (И. Шод.).

3. Глагол-айдылаачыла кожо айдылза, темдек-
тезе: Жамийланын мындый капшууны ла бойына
бүдүмчилүзи Даниярды кайкадып ийди ошкош
(Ч. Айтм.); Бакрас казанда чай чек ыштала берди
ошкош (И. Шинж.). Коногым јууктап келген ош-
кош... Бир јерге отурып, эмеш амырап алаак, кару
апшыйагым (Чөрч.).

42 §. -Чылап-чилеп деген бөлүгештү обороттор түндөш-
тирген учур алынып, эки келтегейинен запятойло бөлинер,
темдектезе: Узун кыштын учы јаар, малдын күчи чыгып
браатканын сезип ийген чилеп, кенетийин калың кар жаап,
шуурып тура берген (Л. Кок.); Бис, тышкары артып калган
улус, јакшынак јайгы энгирдин јаражын чочыдып ийбеске
турган чылап, шымыранып куучындаштыбыс (В. Бонч-Бр.);
Бастыра нервтердин учтары каннын тамырларынын ич ја-
нындагы сүрекей оок балтыр учуктарга, электрический эмик-
тер чилеп, келип, биригип јат; Мен кушкаштын јанына ба-
зып келеримде, ол, бака саска калыган чылап, суу јаар ка-
лып ийди (В. Бианки); Топшуурдын кылдары, түс суакла
аккан суучак чылап, табылу ойноп, араай јымырайт
(Ч. Айтм.).

А ј а р у: Чылады (чиледи), чылаган (чилеген) деген сөстөр айдылаачыла кожо айдылза, запятой тургуспас, темдектезе: Тышкары уй мөөрөгөн чиледи; Көзнөктин алдыла неме элбес эткен чиледи.

2. Улантылу јайылган түндештирүлер.

43 §. Көрө деген улантыла кожо айдылган түндештирү учурлу толтыраачылар үнле аңыланып јат. Бичигенде, олорды эки келтегейинен запятойло бөлиир, темдектезе: Калининниң адыла адалган колхоз өлөн планын, өткөн жылга көрө, 2 мунг центнерге көп белетеген; Луит кижиге көрө, карган кижиге калория деп неме ас керек, онызы карган кижининг физический эрчими уйдап тургаңыла колбулу; Уй саачылар, алдындагы жылдагызына көрө, калганчы жылдарда кажы ла саар уйдан сүт саайтан планын чик-јок ажыра бүдүрген; Карабаш, өскө балдарга көрө, орус тилге јакшы үрене берген учун, оноң көп балдар болуш сурап туратан (Л. Кок.); Јанчыктын черүден јанып келгени нениң де учун, өскө улуска көрө, јаан табышту болгон (Э. Палк.).

3. Гандый-гендий деп кожулталу эренистерле айдылган түндештирүлер.

44 §. -Гандый деп кожулталу эренистерле айдылган түндештирүлер төс эдилгеле јангыс баштаачылу болзо, эмезе кажызы ла алдынан да баштаачылу болзо, запятойды олордын кийнинде тургузар, темектезе: Олор эки буттарына корголжын буулап алгандый, бийик бозогоны уур алтап чыгала, эки башка ачылатан эжиктү јабызак айыл јаар бастылар (П. Куч.); Партячейканын качызы бойынын көзине бүтпей тургандый, протоколды база катап баштапкызынан ала учына чыгара кычырды (П. Куч.); Кызу темирдий јаркындалган күн бойынын эртен ойто келерин керелеп тургандый, јукачак булутты кызыл-сары будукла будып ийди (П. Куч.); Бүрлери јангы ла јарыларга болчойып келген чагал кайындар колдорыла бек тудуныжып алгандый, јангыс аай јайканыжып турдылар (П. Куч.); Көзнөктин алдында турган кайың мүргүн тургандый, јерге јабыс энгилп турды (Л. Кок.); Таандар сооксынгылап тургандый, борозданын ичиле табыш јок баскылап, салдачы келиндердин ижин көрүп жүрген чилеп, ээчий баскылап турат (Л. Кок.); Бу ла ок өйдө капчалдын ары

јанынан ай качажып тургандый, араай карап ийди (Л. Кок.); Койлор кенетийин ортозына тегериденг таиш тјшкендий, эки башка бөлинип, јара согулала, ойто бириге бергиледи (П. Куч.); Кааза айылдын эжиги такталып калган карга јы- жыларда, кар кјскиде арып калган сыгын эткендий, чөйө тартып, кыјырай берди (П. Куч.); Јаңы јүрүм јаш агашка бјр јайылгандый, јаш өлөндө чечектер өскөндий, там ла ја- ранып турды (Ч. Чунж.).

А ј а р у: -Гандый деп кожолталу эренистерле ай- дылган тјндештирүлер мындый учуралда запя- тойло бөлинбес:

1. Јартаачы болуп, јартадып турган сөстинг ал- дында турза, темдектезе: Тегери јарылгандый кј- зјрт болды, тайга оодылгандый табыш угулды; Бу эбуре турган темирдий јылым тайгаларды, эм- ди ле энперилип тјжерге тургандый мөнкјлерди көрөрис деп, олар сананды не? (А. Ад.).

2. Айдылаачы болзо, темдектезе: Ыраакта, кыр- лардын ары јанында, тымык јалкын јалтылдайт, ол анда ойноп тургандый болды (Э. Палк.); Ол јанында, Аза-Јаланда, Кјјейдинг айлынын тјнүги- нег алтын өндө чедиргендер чөйилип чыгала, јыл- дыстарла эзендежип тургандый болды (П. Куч.); А шуурган дезе там ла казырланып, бий сыгыруун сыгырып, бисти базарга тургандый болды (С. Сур.); Эртең турагы кјн куу туман ажыра кызарып, соок- ты там ла тындып тургандый (Э. Палк.); Вася, аказына көрө, төп шыранкай уулчак болгодый.

3. Айдылаачыла коштой турза, темдектезе: Кош- тойында койылып өскөн көк баргаалардын орто- зында кушкаштар јн алыжып, айас, каанг кјндерди чјмдеп тургандый чуркуражат; Онын алдында кјн- бадыш јаар, мөнгүн чилеп, суркуражып агып јаткан суулар, чанкыр тјдүнле тартылып калган көпөгөш, туулар бойынын јаражыла оны кайкадарга тур- гандый көрүне берди (Л. Кок.); Аркада јүзүн- јүр куштар кјн айазып баратканына сјјүнип тур- гандый кожондошкылайт.

4. -Дый-дий деп кожулталу тундештирүлерде запятойдын турары

45 §. -Дый -дий деп кожулталарлу жайылган тундештирүлер кийинде турган сөслө эдилгенин бир аай темдегин көргүссө, олардын ортозында запятой тургузылар, темдектезе: *Бистин алдыста суу баланын табынча эрмегиндий, жагыс аай шүлүрөп, шоркырап агат (С. Сур.); Эмди журттын жанындагы межелик бастыра туулардый, тым турды (К. Төлөс.); Жаландарда кыраларга төккөн чокчок-чокчок өтөктөр тоозы жоқ кара койлордый, быжырайып көрүнөт (А. Ад.).*

А жару: -Дый -дий деп кожулталу тундештирүлерде запятойды мындай учуралдарда тургуспас:

1. -Дый -дий деп кожулталу тундештирүлер кийинде турган сөслө эдилгенин темдегин башка-башка жанына көргүссө, олардын ортозында запятой тургуспас, темдектезе: *Кичү болчок кужычак мергедеген таштый төмөн түжүп кледеле, жылым ташка једип ле јүреле, канадын түзедип, ойто өрө чыгат (П. Куч.).*

2. Эдилгенин өдөтөн аайын көргүзип, айдылаачыла коштой турза, темдектезе: *Казыр каргаанын тырмактарына боро кушкаштый илинген жадын (П. Куч.); Јараш бүткен Арбачы јаш өлөндий чалдыгып јүрди (П. Куч.); Бастыра бойы сууга соктырган талдый калтырашты (П. Куч.).*

3. Јарталгышты јартаза, темдектезе: *Тарыскадый ээлгир, сангыстый јапшынчак тилиле аны-мыны куучындап, агын-көгин каткырып, мени куйбуртып турганын.*

4. Јартаачы болзо, темдектезе: *Сол жанында јараш чечектерле чүмделген баалу кебистий меес јатты (П. Куч.); Алдыбысла тилип койгон кайыштый јол чөйиле бертир; Мен тизилип калган боро-ноттый виноградты үзүп аларга санандым; Коо кырлан тумчукту, кош аркадый кирбиктү, чара аяактый көстү, чаал терек сынду бир баатыр келбей кайтты (Чөрч.); Јажыл јалан үстиңде ак ортолыктый койлор јылыжат.*

5. Айдылаачы болзо, темдектезе: *Эбире көрзө-*

*бис: ар-бүткен омок немедий; Аднайдын эмегени
јаантайын оорудан чыкпай турган кижидий
(С. Сур.); Шинге эмди Аланга өскө кыстый кө-
рүнди. (Э. Палк.)*

VIII. -ГАН -ГЕН КОЖУЛТАЛУ ЖАЙЫЛГАН ЭРЕНИСТЕРДЕ ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗАРЫ

Түрк тилдерде, ол тоодо алтай да тилде, эрмектин ток-
той түжер темдектери жартаачы ла жартадып турган сөстөр
бойынын јериле солынып турганынан камаанду⁷.

46 §. *-Ган -ген* деп кожулталу эренисле айдылган, бойы
баштаачылу јайылган член жартадып турган сөстин кийнин-
де турза, эки келтегейинен запятойло бөлинер, темдектезе:
*Агаштагы көрүк, јаагы борбойып калган, бисти ајыктап тур-
ган; Бийик сынду, текстек бүдүмдү, јелбер кабакту, казыр
кеберлү, је јалакай көстөрлү Селешев, чала кирлене берген
ак чамчазынын өмүри ачылып калган, орында такталанып
алган отурды; Түлкү, тумчугы сүйрейип калган, нени де кө-
рүп отурды. Түндештиригер: Агашта јаагы борбойып калган
көрүк бисти ајыктап турды; Тумчугы сүйрейип калган түлкү
нени де көрүп отурды.*

47 §. *-Ган- -ген* деп кожулталу эренисле айдылган јай-
ылган ла јайылбаган члендер тös эдилгеле бир баштаачылу
бололо, жартадып турган сөстин кийнинде турза, эки келте-
гейинен запятойло бөлинер⁸, темдектезе: *Кара, соокко кор-
бойо тонуп калган, Байрамканын кожонгын узак тындап тур-
ды (Л. Кок.); Арина, ончо ло балдарын ээчидип алган,
маалазында иштенип јат (Л. Кок.); Јокту Туујы, терлеген-
јобогон, Байкара тайгазына једип келди (Ч. Чунж.); Түн-
дештиригер: Соокко корбойо тонуп калган Кара Байрамка-*

⁷ См. Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, стр. 233—234; К. С. Сабиров, Знаки препинания в татарском языке. Казань, 1956; Ш. Атенев. Обособление как грамматическая категория в тюркских языках.— «Советская тюркология», Баку, 1971, вып. 3, стр. 84.

⁸ Мындый учуралдарда запятойды тургуспаза ол эмезе — јангыс ла келтегейинен тургусса, јайылган члендер эрмектин кандый членин жартап турганын билерге күч.

нын кожонгын узак тындап клеетти (Л. Кок.); Ончо ло балдарын ээчидип алган Арина маалазында иштенип јат; Терлеген-јобогон јокту Туујы Байкара тайгазына једип келди.

Ајару: -Ган деп кожулталу эренисле айдылган јайылган член айалга болуп, айдылаачыла коштой турза, запятойло бөлинбес, темдектезе: Улустар мылтыктарын кучактангылап алган үргүлөп отурдылар (Л. Кок.); Уулчактар чочколорын суунын ол јанына ак јерге токунадып салала, түжине ойногондорынан коркушту арып, айлына аштап калган келгендер (Л. Кок.); Ол неге де тын санааркап калган отурды; Јас келгенин керелеп, тенери айазып, чанкырайып та турган болзо, је агаштар карла бүркелип калган турды (М. Пришв.); Јокту Туујы Байкара тайгазына терлеген-јобогон једип келди (Ч. Чунж.).

IV. ҚИРИШ СӨСТӨРДӨ, ҚИРИШ СӨСКОЛБУЛАРДА ЛА ҚИРИШ ЭРМЕКТЕРДЕ ТОКТОЙ ТҮЖЕР ТЕМДЕКТЕР

48 §. Кириш сөстөргө лө кириш сөсколбуларга мындый сөстөр киришип јат, темдектезе: байла, карын, айса, айса болзо, блааш јок, аланзу јок, чын, чындап та, јарт ла, ырыс болуп, менин ырызыма, айдарда, баштапкызында, экинчизинде, бир јанынан, экинчи јанынан, темдектезе, акыр, бот, јартап айтса, онын айтканыла болзо ло о. ө.

49 §. Кириш сөстөр лө кириш сөсколбулар эрмектин бажында турза, олардын кийинде запятой тургузар, темдектезе: Јарт ла, энем ле Орозмат менин акаларым керегинде куучындашылап турган болор (Ч. Айтм.); Чындап та, мен канду јууларда арыгам, чылагам, алтайымнын сындырына чыгып, ару кейге соктырып, аржан сууларга јундурып алзам кайдар. (И. Шод.); Кыс менин сурагыма кынгыс та этпеди. Айдарда, мен оноң озолойло, машинамла јолды кечире туруп алдым (Ч. Айтм.); Айса, ол кичинек турналар слерден коркыйла, өлгөн болор бо? (И. Коч.); Айса, керектабыш јогынан өдө берер эди, је бу өйдө Толуштын эјези нени де сурап, кирип келген эмтир (С. Сур.); Айла, ол јыл, өскө јылдарга көрө, јымжак болгон деп айдарга керек (Ч. Айтм.); Турлуга айу келип, уйларды шакпырадып туру

деген. Анайдарда, колхозтын председатели ол айуны атсын деп, Аднай өбөгөнди айбылаган (С. Сур.); Шапыйттын өлөндү жаңы эп-сүмеле обоолойтон деген шүйүлтези биске коркушту жарады. Айдарда, оны бүгүнгү жуунда шүйүжип көрөр керек; Эң жараш неме — ол жүрүм! Онон жакшы, онон жараш немени мен билбесим. Айдарда, бистин канайып та өткүргөн күнибис — эң жакшы жүрүм (К. Төлөс.); Мени удабас черүге алар. Айса болзо, мен мынайып гранда түниле турарым (И. Шинж.); Байла, Шуну эзен болбой кайтсын (Чөрч.); Геологтын айтканыла болзо, бу жерде ртуть, таш көмүр, алтын бар; Айдын-күннүн айалгазын шиндеер метеорологический станциялардын жетирүлериле болзо, быжыл тын жалкындуу ла күкүрттү жыл болор айлу; Ырыс болуп, абраның кийиндеги тегелиги жолдын кырында карагай төңөшкө түртүлеле, токтоп калды (П. Куч.); Санайдын санаазыла болзо, оны, үч кижги кучактап албас жоон томыл тытты, бир де жылга томырып болбозун (С. Сур.); Жартын айтса, мен агаи аразы жаар жагыскан барарынан коркып туратам; Чынын айтса, Карабаштын ал-санаазында бойынын бир жылга санап калган жери, энези ле кырындажы болгон (Л. Кок.); Акыр, мен онын билгирин ченеп көрөргө бир канча уур жакылталар берип көрөйүн (Чөрч.); Акыр, ол Элик-Баш мени ненин учун атты не? (П. Куч.); Акыр, уксусту суула костюмды чыктыдып ийейин, өңи кире берер (Л. Кок.); Акыр, сен, жаш кижги, озолбой, озо жаан улус нени айдарын эмеш угуп отур; Акыр, аттын жолы айланчык, эрдин жолы эбирилчик, база бир тушта ол меге туштаар болбой (Ч. Чунж.); Акыр, бис узак отуруп калган болбойыс, конторада Алтынчы ла Жолчы бисти сакып отурган болор; Бот, кеен Алтайдын эжиги кенетийин ологго көрүнди (П. Куч.); Мен слерге жер-телекейде айалга керегинде куучындап бердим. Бот, эмди бойыгар сананып көрүгөр.

50 §. Кириш сөстөр лө кириш сөсколбулар эрмектин ичинде болзо, эки жанынан запятойло болинер, темдектезе: Барган журтын чачала, теней берген деп уккам, карын, слер билер болбойыгыр (Л. Кок.); Күскиде школго келзе, балдар Байрамды, байла, кандый жалтанбас уул дешкилеер (А. Ер.); Ол кижги, жарт ла, биске үредүчи болуп келген; Ачым уул — бойы билер кижги, агазын, байла, ундыбас болбой (Ч. Чунж.); Москва жаар экскурсияга барзабыс, баштапкызында, Лениннин мавзолейинде болорыс, экинчизинде, му-

зейлерди көрөрис; Јантык-Курттын јааназы, чындап айтса, бу калганчы өйлөрдө чек уйдадай берген жүрди (К. Төлөс.); Слердин, кудайга баш, келгенигер јакшы; Кудай-ай, нөкөр Мундусов, бис, јаан болзо, јангыс уйга өлөң эттис не. Је оноң башка не? (К. Төлөс.); Бу роман аайынча, мен бодо-зом, кычыраачыларла конференция өткүрер керек.

51 §. Кийдирилген конструкциялар эки келтегейинен скобкаларла, тиреле ол эмезе запятойлор бөлинет, темдектезе: *Кандый сурак, кулак нени укпас, көс нени көрбөс, уккай ла* (Ч. Чунж.).

Х. ҚЫЧЫРУ СӨСТӨРЛҮ ЭРМЕКТЕРДЕ ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗАРЫ

52 §. Кычыру сөс эрмектин бажында турала, тың үнле айдылбаза, оның кийнинде запятой тургузар, темдектезе: *«Эје, бис экү келдибис» — деп, Алан бозогоны алтай баскан бойынча айтты* (Э. Палк.); *Јангыс бүткен уулыбыс, јыланаш јоктунун балазыла јажына јуртаарга сананба!* (П. Куч.); *Адам, алты балагар бала болордо, јангыс мен сурас болдым ба?* («Малчы-Мерген»); *Комудан жүрген Анчы, бери ук: мениң ийделү табаруумнан јайзанның јангы јажына јоголды* (П. Куч.); *Ай канатту шонкорым, кайда учуп барадырын?* (Кожон).

53 §. Кычыру сөс эрмектин ортозында болзо, эки келтегейинен запятойло бөлинер, темдектезе: *Көрзөң, Адучы, бистин Мыйыс ол баарчыкты тударга јат* (В. Качк.); *Бу сенле, Алтын-Көл, калганчы тушташ эмес, билип ал* (П. Куч.); *Тодылдай уулчактын кийнинен узун комургайлу барды: «Сен, шогым, бого јортуп жүрген немен не? Акыр, айылга јанарын»* (К. Төлөс.); *Социалистический ле капиталистический системалардын ортозында тартыжуны көрүп, бис амырзынып отураар аргабыс бар ба? Јок, нөкөрлөр, јок!* (Газеттен); *Тайгазынан тапканын талайына чөктөйтөн деген, оның бирүзи сен, көөркий, тайгадан тапканынды Таабы агана берер болбойын* (Ч. Чунж.).

54 §. Кычыру сөс эрмектин учында болзо, оның алдында запятой тургузылар, темдектезе: *Большевиктердин ийделү колдоры бектеп тутты сени, Чемал* (П. Куч.); *Тузан биске*

жеткен учун, алкыш болзын, Алтын-Көл (П. Куч.); Мен олоордын колына кирбезим, мени тут, Түрген-Суу!.. (П. Куч.); Слердин эткен ижигер бу јиген бир болчок этке турбас. Ары кедери туругар, кулугурлар (Ч. Чунж.); Јолоор јарык, ырысту болзын, балдар!; Сен јаантайын бери келер болуп, не амтажый берген, уул? (Ч. Айтм.)

55 §. Кениткен кычыру сөстөрдү бөлиген члендер эки жандап запятойло бөлинер, темдектезе: Албатыны өлүмнөк айрыган, төрөлин кайда, улу баатыр?

XI. КЫЙГЫЛУЛАРЛУ ЭРМЕКТЕРДЕ ЗАПЯТОЙ ТУРГУЗАРЫ

56 §. Кыйгылулар эрмектин бажында турала, тын үнле айдылбаза, онын кийинде запятой тургузылар, темдектезе: Эх, агаштар, не унчукпайдыгар? (П. Куч.); Э-э, төрөл Алтайым, көп жылдарга мен сени јенгил будымла тепсеп жүрүм (П. Куч.); Ой, Каран! Оттордын јаражын, јаражын! (Л. Кок.); Эх, Алтайымнын јүк сангыдын да болзо чайнап алар күйним келип јат!; Ой, слердин кайучылдарыгар көс јок болбой! Аттарынын јалдарын ла ширтегилеп, јанымнан өдө јорткыдай бергиледи (А. Ер.); Э калак, суу деп неме база јок туру не! (Л. Кок.); «Чалта-а, балам бичикчи турбай! Сен качан бичикчи болуп калган?» — деп, эмеген ле өбөгөн сүйүнип кайкашты (А. Ер.); Эх, кайран јаш тужыс өтти!; Э-э јайла, јокту Арбачы! Кыйынду јерге кирген эмтирин! (П. Куч.); Баш ла бол, бу уул бого канайып келген? (А. Ер.); Калак, чанакты тын сензелтпей јорт (Л. Кок.); Батаа, сенин тенегинди!

А ј а р у: Кыйгылуларды тынгыдаачы бөлүгештерден ылгаар керек. Тынгыдаачы бөлүгештер, кыйгылуларга көрө, токтоду үнле бөлинбей јат. Түндөгөр: О, менле не болзын! — бака бапылдады. — Јарык күнди көрбөй, иштенип жүрген слердий тенок неме эмезим (И. Коч.) — О Куба! Уулдарыгла јайым учун эрчимдү туруштын (А. Сар.); О Волга! Көп жылдар өткөн кийинде, мен катап сеге уткуулым экелдим (Н. Некр.); О Алтай! Мен кичинек болгом, күзүни чечектерди шыгырада теер, жүгүрип жүргем (П. Сам.).

57 §. Кыйгылулар эрмектинг учында турза, запятойды кыйгылулардын алдында тургузар, темдектезе: *Бу кижиге жастыра куучын айдып ийбезин, калак.*

XII. ЭЙЕ, ЈЕ, ЈОК ДЕГЕН СӨС-ЭРМЕКТЕР ЗАПЯТОЙЛО БӨЛИНЕРИ

58 §. Јаратканын көргүзетен *эйе*, *је* ле *јөпсинбегенин* көрүзетен *јок* деген сөс-эрмектер тын үнле айдылбаза, олардын кийинде запятой тургузылар, темдектезе: *Эйе, ол менин эн ле јуук нөкөрим; Алтайдын мөнкүлү тайгаларында болды ба? Эйе, болдым; Јок, ашыяк, жастырбагар, анкуштын ээзи бар, ол — государство (А. Ер.); Јок, турналар кайда да барбаган, мында ла өлөннин ортозында жажынган болор (И. Коч.); Јок, сеге түнгейди көрбөдим, эмди де сенен көрөрүм көп (И. Коч.);*

- *Чопош-Бажы деген јер бу ба?*
- *Эйе, бу. Слер Чопош-Бажында болдоор бо?*
- *Јок, баштапкы ла баратканым бу.*
- *Бу ишти бүдүрүп сал.*
- *Је, бүдүрүп койорым.*

А ј а р у: *Јок* деген сөс-эрмекти *јок* деген айдылаачыдан ылгаар керек, түндештиригер:

а) *Јок, эртен бис бери келбезибис. — Айылда бир де кижиге јок.*

б) *Је* деген сөс-эрмекти удурлажаачы *је* деген колбоочыдан ылгаар керек, темдектезе: *Је, слердин айткан сөзигерден чыкпай јүрейин; Је түн ортозы өтпөди, Јангардын кирбиги тийишти (П. Куч.).*

ЗАПЯТОЙЛУ ТОЧКА

59 §. Колболу эрмектинг бөлүктери тын кенгидилген, ичинде запятойлу, учуры јанынанг тын колболышпаган болзо, олар бой-бойынанг запятойлу точкала бөлинер, темдектезе: *Айылдар карара содойыжып, ончозы уйуктап калгандый; айылдардын јанында јаантайын кепшенип јаткан уйлар да көрүнбейт, чуркуражып, кижиге удура келетен ийттер де угулбайт. (Л. Кок.)* *Волга чанкырзымак өңлө туку төмөн тумантып јатты; балыкчылардын кемелери, кара точкалар*

чылап, онын үстинде кайкалайт. (А. Рутько) Јажын-чакка
өңи өңбос јажыл-кара мөш аркалар баатыр туулардын ман-
дык-торко тоны болуп, өңжүк јаттылар; өткөн јайдын ончо
јажылы, јылузы, ийдези олардо арткандый көрүнөт.
(Э. Палк.) Јаңы жүрүм Аринага јолдорун ачып берген; јир-
ме јети јашту, жүрүмгө омок Арина онын јадын-јүрүми ончо
улустын жүрүминдий ырысту, јенил болорына кыйалтазы
јоктон бүдүй турган. (Л. Кок.)

60 §. Запятайлу, учуры јанынан јуук эрмектерден тоо-
лолгон үнле биригип бүткөн колболу эрмектин бөлүктери
бой-бойлорынан запятайлу точкала бөлинер, темдектезе:
Агаш аразынын ан-куштарында бойлорынын этаптары бар:
чычкандар тазыл алдында ичегендүй; тоорчыктый жүзүн-
јүйр оок куштар уйазын јерде јазайт; бечиртке јырааларда
уйалайт; көндөйдө уйа јазаар куштар: көктөш, томуртка уйа-
ларын онон бийикте јазайдылар. (М. Пришв.) Агаштар
бой-бойына шымыраныжып баштады: ак кайын база ак
кайынла ыраагынан шымыраныжат; јажыл јаш аспак akka
чыгып, будактарыла јангып, база андый ок аспакты бойына
кычырат; јөдро јөдрого јайылган бүрлүй будагын сунат.
(М. Пришв.). Керек мынайда башталган: эртен тура Кара-
баш карындажыла экүй колхозтын јети балалу чочкозын ка-
бырып баралд, јаратта түжине ле кожо ойногон; онон, качан
ажанатан ой јууктап келерде, олар той балкаштан јазаган
ойынчыктарын кажатка јажырып салала, түжине ойногондо-
рынан коркушту арып, айлына аштап калган келгендер
(Л. Кок.).

61 §. Берилген план бир канча бөлүктөргө ооктолгон бо-
лоло, кажы ла бөлүктин ичинде запятайлар бар болзо, ан-
дый учуралдарда запятайлу точкалар тургузылар, тем-
дектезе:

1. А. М. Горькийдин «Бала тужы» деп повезинен алын-
ган үзүккө план тургузыгар.

II. Берилген планла тuzаланып, Каширин таадактын ха-
рактеристиказын тургузыгар:

1. Таадактын тыш кебери.

2. Онын озогы жүрүми.

3. Кашириннин јакшы кылык-јандары:

- а) сагыштузы, суёмелүзи, улусты јакшы билери;
- б) иштенкейи;
- в) јарамзышты, јылбындашты, копты сүйбес болгоны.

4. Јарабас кылык-јандары:

- а) ачабы, байыырга амадап турганы;
- б) казыры;
- в) улусты сүйбей, ологго бүтпей турганы.

Э К И Т О Ч К А

Эрмектерде эки точканын турары

62 §. Бириктиреечи сөс укташ члендерден озо турза, укташ члендердин алдында эки точка тургузылар, темдектезе: Ол бүдүрген иштери учун байлардан алатан јалы: ичип-јигеннен арткан куруттын, быштактын оодыгы, өлгөн малдын ол эмезе малдын, уйдын ара чыккан балазынын эди (П. Куч.); Јас кайда ла: көгүсте, сөзисте, көгүсте толгон сызыста, ырыста (П. Сам.); Кызылдарла кожо барган Јайлунын улустары: Кумдус, Октош, Октай, Санал, Јулдай, онон до өскөлөри — јанбагандар; Қалганчы өйлөрдө бичиктер чыгарар издательство алтай тилле көп литература: учебниктер, куучындар, үлгерлер, повестьтер — кепке базып чыгарды.

Кезик учуралдарда укташ члендер айдылаачынын кийинде де турар аргалу, темдектезе: Јаан изү айдын баштапкы күндери деремненин балдарына јакшынак сыйлар экелди: кызылгат, уй јишлек, јер јишлек ле казылган (Л. Қок.); Куштудаачы кижинин шүйүнине јүзүн-башка куштар түшти: каргаалар, күйлелер, баарчыктар; Изү эзинле кожо јүзүн-башка јыттар јытанды: јылу сүттин, өтөктің, одеколоннын, јараш јытту самыннын ла кайнаткан эттин (А. Ад.); Бу өйдө бастыра телекей тынданып, биске удура учуп келеткендий: кырлар да, јаландар да, агаштар да!.. (Ч. Айтм.). Эмди кайда да јүрзен: городто бо айла јуртта ба, сеге сүре јакшынак, кеен кийимдү, бичикчи, јалакай, иштенкей алтай уулдар ла кыстар туштажып турат (А. Ад.).

63 §. Официальный документтерде, научный ла научно-популярный литературада эрмектин члендери бириктиреечи сөзи јогынан тоололып баратаны озолодо јарт болзо, эки точка тургузылар, темдектезе: Јуит строительдердин комсомольский јууны темдектеди:

1. КПСС-тин XXIV съездинин јөптөрүн жүрүмде кыйалта јоктон бүдүрер.

2. Комсомолдын комитеди јуит строительдердин ортозында мөрөйди јарандыраар.

3. Тудун турган объекттерди өйинде табыштыраар.

64 §. Колбоочызы јок колболу эрмектердин экинчи бөлүги баштапкы бөлүгинин учурын јартап турза, эки точка тургузылар, темдектезе: Тарыннын энези тогус јылга чек карып калган: чачы јукарып, буурайган, эки самайы эчкинин сагалындый чек апагаш, эки тулунгы чычкандардын куйругындый... (Э. Палк.); Тянь-Шаньнын кыжы кату: карлу јотконду, тууларда көчкөлөр дө болуп турар (Ч. Айтм.), Ончолорынын шүјүлтези бир болгон: Караннын көзине сүрекей үур ла јангы операция эдер керек (Л. Кок.); Эскадрондордын командирлеринин ого јетиргениле болзо, көп аттар јолдо арткан, ондор тоолу улус кандый да сан башка оорула оорыгылап јат: базып ла браадала, талымзырап, тумчуктарынан кан агар (Б. Ук.); Эмди Шингеге Алан былтыргызынан чек өскөлөнип калгандый көрүнөт: ол кандый да соок бүдүмдү, байла, нени де терен сананып жүрөтөн болор (Э. Палк.); Ончо Алтай сары-чоокыр јатты: туулардын баштары јал мөнкүлериле јалтыражып, корумду тас бойлоры ак-буурыл турдылар (Э. Палк.); Бу күндерде выборлорго белетенер иштин эн каруулу өйлөринин бирүзи башталды: СССР-дин Верховный Советинин депутаттарынын кандидаттары көстөлдү, ишкүчиле јаткандардын депутаттарынын јербойындагы Советтерине депутаттардын кандидаттарын көстөөрине учурлаган јуундар текши јерлерде, коллективтерде көндүкти.

65 §. Колбоочызы јок колболу эрмектердин экинчи бөлүги баштапкы бөлүгинин шылтагын көргүссө, эки точка тургузылар, темдектезе: Чалканнын ортозына јажынарын мен чек сүјбөйтөм: чалканла чаккан јер јаантайын тижө беретен (И. Шинж.); Карабаш кайдаар да барар аргасы јок: ондо кышкы өдүк јок (Л. Кок.); «Эр кижиси тумчук јибөйтөн: андап жүрзе, ады бышкыраар» — деп, јаан улус айдыжатан; Эски эки этаж тура там ла эскирип үрелет, јангыдан печкелерин салар, јабынтызын јабар керек: јанмырлу күндерде экинчи этажтагы кыптардан суу өткүрө агып јадатан (А. Рутько.); Шунунун мергедеп ийген шилизи танкка тий-

беген, экинчизин аларга жетпеди: танк сырагай ла онын үстине келди (Л. Кок.); Нөкөринге жажытту нени-нени айдарга турган болзон, онын кулагына шымыранба: эбуре отурган улус сен оларды жамандап турун деп, өөркөөрдөн маат жок; Машинанын моторы там ла түрген тыркырада согулып, тынзынып келди, же онон машинанын түрген баратканы жок болды: бийик боочы башталды. (П. Куч.)

66 §. Колбоочызы жок колболу эрмекте баштапкы бөлүктин глагол-айдылаачызы онон ары база эрмек болорын көргүссө, эки точка тургузылар, темдектезе: *Кайа көрзөм: бу ла жаныста, алты-жети алтамда, бир кара неме туру (С. Сур.); Комудан жүрген Анчы, ук: менин ийделү табаруумнан жайзаннын жаңы жажына жоголды, байлардын тиштери оодылып, тойбос оосторы кургады (П. Куч.); «Малдын сын-арказы чыгара көрзөөр: көк шилкек болуп калган. Көрүп туругар ба? Жаңыс терези ле тежилбеген, теренин алдында эди дезе ылбырап калган» — деп, Челапан ачынып айтты. (П. Куч.).*

67 §. Колбоочызы жок колболу эрмектин экинчи бөлүгү суракту болзо, баштапкы бөлүгүнин кийинде эки точка тургузылар, темдектезе: *Чынын айт: сен качкын ба?; Мен билбей жадым: ненин учун ол онойдо кылынган?; Карган өбөгөн кызылдардын командирине мынайда айтты: «Актар журт улусты кыйнап, сурайтандар: партизандар болуп кемдер барган?»; Мен слерден сурап жадым: эртен жуунга келетенеер бе айса келбейтенеер бе?*

68 §. Чике куучын автордын сөстөрүни кийинде турза, чике куучыннын алдына эки точка тургузар, темдектезе: *Бака чымалыларга мынайда айтты: «Слер, менин кару айылчыларым, чүрче ле мында сакып алыгар»; Баатырды курчаган канча албаты Анчыга мынайда каруузын берди: «Булутту тегериден түшпеди ол, жер алдынан чыкпаган ол, албатыдан ол бүткен эди, албатыдан ийдени алган эди»*

ТИРЕ

Эрмектерде тире тургузары

69 §. Тире баштаачынын ла колбууш глаголы жок адылу колболу айдылаачынын ортозында мындай учуралдарда тургузылат:

1. Төс члендер төзөөчи кубулткышта турган адалгышла айдылза, темдектезе: Комсомол — партийный организациянын чындык болушчызы; Үредүчи — кижинин экинчи энези; Бичикти көптөн кычыраар. Кичееп јакшы кычырган бичик — тилдин эн артык урогы; Ат — кижинин канады, мылтык — эрдин куйагы; Табышкак — албатынын чындык поэтический творчествозы; М. В. Мундус-Эдоков — алтай литературанын историясында баштапкы алтай драматический произведение-лер бичиген писатель; Советский литературанын, ол тоодо алтай да литературанын, текши художественный методы — социалистический реализм.

2. Төс члендер төзөөчи кубулткышта турган тооломоло айдылза, темдектезе: Төрт катап төрт — он алты; Үч катап үч — тогус.

3. Баштаачы эмезе айдылаачы, ол эмезе озор экилези јайылган эренгистерле айдылза, темдектезе: Бажына кийип жүргени — кийистен эткен эски бөрүк, јардына кийгени — јанмырга өтпөс јаргак тон (С. Сур.); Кышкыда печкедеги от тызырап күйгени — тын соок болорынын белгези; Бистин класстын үренчиктеринин амадузы — үредүлү јылды јакшы темдектерле божодоры; Калганчы јылдарда алтай тилле көп јакшынак произведениелер бичилгени — ол алтай литературанын өскөни; Тогузынчы бешјылдыктын төс задачи — ончо бар аргаларды тuzаланып, албаты-јоннын материальный јадын-јүрүминин кемин чик-јок көдүрери.

4. Адылу колболу айдылаачы баштаачыга ол деген солума ажыра бириксе, темдектезе: Кызычактар солун кижинин јес бооколду озогы кынын сонуркап көргөндөр, је анчадала коркушту немези — ол онын андый ок озогы кырлу мылтыгы; Анайдарда, үренетени — ол кажы ла кижинин акту бойынын кереги эмес; Одойдын баштап ла көзине көрүнген неме — ол учы-куйузы јок көгөлтirim куру чөлдөр (Л. Кок.); Кеп сөстөр, табышкактар — ол албатынын ойгор фольклоры; Бистин Төрөлис — ол бастыра Россиянын јажыл агаштары, јаан суулары, Украинанын бийик түжүмдү кыралары, Кара талайдын јараш јараттары, Туулу Алтайдын чанкыр кырлары; Партия — ол бойы-бойына бек јөлөнгөн миллиондор улустын ийиндери. (В. Маяк.)

5. Јүзүннин солумазыла айдылган баштаачыга эмезе айдылаачыга логический согулта түшсе, темдектезе: Мен — келер өйдин сүйнчилү уулы (П. Сам.); Јалкынга бүдигер!

Ол — өйдин элчизи (П. Сам.); Мен — Алтайда өскөн мөштин жаш бүри (Б. Ук.); Сен — кунуккан жүректин элчизи, сен — куучын баштайтан озочыл (П. Куч.); Мен — агару Алтайда ак кайыңдый ап-ару, ады жаан тайгада ажу жолдый агару (Б. Сур.); Алтайдын тууларынын жаражы — сен, аткан октон түрген агадын (П. Куч.); Бу керекте бурулу улустар — жаңыс ла слерлер; Сенин көрүш-таныштарын — озор; Албаты-жонды унчуктырбайтан ачап таңмалар антарылган! Эмди туулардын ээзи — бис! (С. Сур.).

6. Көргүзер солумала айдылган баштаачыга логический согулта түшсе, темдектезе: «Бу — кускуннын өди, көстин жажы» — деп айдала, эмеш тапканын үйине берди (А. Ад.); Бу — иштеп жүрген ижимнин кийинде экинчи сүйүмүм деп, акту сөзим айдып турум (М. Мамаш.); Тайгада жаткан малчыга эмиктер там ла чөйилет... Бу — таңдакка кычырган коммунизмнин отторы (Л. Кок.).

70 §. Баштаачынын ла айдылаачынын ортозында колбууш глагол жок болзо, тире мындый учуралдарда тургузылбас;

1. Баштаачы жүзүннин солумазыла айдылза, темдектезе: Мен Калининнин адыла адалган колхозтын уй саачызы; Эмди мен мында жүк ле айылчы, койдын эдин тиштеп жип, чадырда отурым (П. Сам.); Чейнелер, чейнелер, слер эне жеримнин эрке көстөри (Б. Сур.).

2. Айдылаачы жарталгышла айдылза, темдектезе: Бүгүн күйн соок; Телекей телкем, жалаңдар элкем (Б. Сур.); Айдын түндөр кайкамчылу жаркыңду, жылдыстардын имдежи кандый да жажытту (Б. Сур.); Кыстын кулагындагы күмүш күзүңгичектий күйүним ару, ол кыстын күлүмүзизи меге кандый кару (Б. Сур.).

3. Айдылаачы эмес деген бөлүгөштү адалгышла айдылза, темдектезе: Алтай тууларда кереес жастын элчизи тоорчык эмес, атын үндү кайран күйүк эмей. (П. Сам.).

4. Баштаачынын ла айдылаачынын ортозында кириш сөстөр лө эрмектер турза, темдектезе: Калтаров Күндүлей Мекечинович, байла, колхозтын председатели. Түндегер: Калтаров Күндүлей Мекечинович — колхозтын председатели; Г. И. Гуркин, чындап та, ады жарлу алтай художник-пейзажист. Түндегер: Г. И. Гуркин — ады жарлу художник-пейзажист.

71 §. Бириктирөөчи сөс укташ члендердин кийинде турза, укташ члендердин кийинде тире тургузылар, темдектезе: *Таландарды бүркеген жүзүн-базын өңдү чечектер де, жаңы-жаңы ла бүрлери элбиреп жайылган агаштар да, эбире кырлар да — ончозы сергек ле омок (А. Ад.); Уй саачылардын табыжы, сепаратордын күйлегени ле казыр буканын бустаганы — ончозы алыжып-колыжып, энирги кейде араайын, је сүйүнчилү күйлеп турат (Л. Кок.); Койу бүрлердин шымырты, жаскы жылу энирдин эзини, ак платьелү кыстардын араайын шыгыраган кожонгы, Елена Васильевнанын айткан жымжак сөстөри — ончозы Карабаштын жүрегине эрикчелдү өдүй тургандый (Л. Кок.); Спорт жаанды, жашты — ончолорын јилбиркедет; Содойыжып турган айылдар, туралар — ончозы аркадан түшкен жаан кара көлөткөнү жабынып алала, уйуктап калган турдылар (Л. Кок.); Чөрчөктөрдөн бис албатынын жадын-жүрүмин, улусты, ар-бүткенди — не ле неме-ни көслө журап көргүзер эп-аргаларла, албатынын тилинин байлыгыла тузаланарына үренедибис.*

72 §. Бириктирөөчи сөс укташ члендерден озо турган бололо, эрмек укташ члендерле божобозо, укташ члендердин алдында эки точка, кийинде десе тире турар, темдектезе: *Ончозы: көргөним, тындаганым, салданын кескиштеринин кемјүйрин туткан колдорым — жаңыс амадуда болгон (Ч. Айтм.); Ол кижин ончозын: жабыста чөйилип јаткан јуртты, јалтырап аккан чакпынду сууны, суунын ол јанында јажыл агаштарлу ла сары јалбандарлу тууларды, ол тууларды эдектей јаткан экче-экче сары жырааларды — санааркап калган ајыктап отурды (А. Ад.); Алтайдын сууларында: Кадында, Урсулда, Чарышта, Ишада, Чолушманда — балыктар көп; Сапожкин деп кижин кажы ла јерге: суунын ичине де, јаратка да — токтоп, кырларды турнабайла ајыктап көрөт (С. Сур.).*

73 §. Јөмөлтөлөр токтодулу үнле аңыланып турза, јартадып турган сөстин ле јөмөлтөнүн ортозында тире тургузылар, темдектезе: *Бис бүгүн јенүге ууланган јаш тужысты — јасты мактайдыс; Мында, Смольныйда, большевиктердин эн учурлу штабы — Военно-революционный комитет туруп јат (В. Бонч-Бр.); Калганчы кааннын шибеези — карануй өргөө карарат, «Аврораны» сакып, албаты белен турат (Л. Кок.); Бастыра ороондордын ишмекчи клазына,*

ишкүчиле јаткандарына јол көргүзеечи улу революционный үредү — марксизм-ленинизм эзендик болзын! Олордын сүйүнери јолду, ненин учун дезе, Ольга Еремеевна јангы ижинде звеноны баштап, јангы культураны — кукурузаны өскүреринде јаан једимге једин алган; Аба јыштын ээзи — айу абагай сүйүнип, тобоолорды јууп алып, тойо-кана јип јадат (Ч. Чунж.); Кызыл мааны тандактап, кыйын-шыра кайылган, коммунизм конгозы — индустрия торгулган. (Б. Сур.)

74 §. Јартадып турган сөс јайылган јөмөлтөнүн кийнинде турала, аңылу үнле айдылза, ол эки келтегейинен тиреле бөлинер, темдектезе: Коммунистический партиянын ла совет башкарунын өткүрген политиказынын ла совет албатынын јаан ийделү күчинин шылтузында бу край — Сибирь — кыска өйдүн туркунына танылбас болуп, кубула берген (С. Сур.); Озогы улустын санаазыла болзо, бастыра арбүткен — алтай — тынду (С. Сур.); КПСС-тин Төс Комитеди Қазахский республиканын ла Қазахстаннын Коммунистический партиязынын бежен јылдыгыла республиканын ишмекчилерин, колхозчыларын, интеллигенциязын, бастыра ишкүчиле јаткандарын ла олордын јуучыл отрядын — коммунисттерди — јылу уткып јат (Газеттен); Советский летчиктер, космонавттар, авиационный инженерлер, анайда ок авиационный промышленностьто иштеп турган ончо специалисттер Төрөлистин канадын — онын кейле јүрер флодын — там тындыдарына јангы аргалар, јолдор таап, иштин эрчимин бийиктедин турулар (Газеттен); Бастыра кижилектин келер өйдөги јаркынду јүрүмине — коммунизмге — јол баштаачы Советский Союзтын Коммунистический партиязы эзендик болзын!

75 §. Укташ јөмөлтөлөр бойы јартаачылу јартадып турган сөстин алдында турза, токтодылу үнле айдылар, бичигенде, кийнинде тире тургузылар, темдектезе: Космоско једеринин пионерине, баштапкы космонавтка — нөкөр Гагарин Юрий Алексеевичке улу јаан мак! Алтай литературанын төзөөчизи, 20—30 јылдардын чылазы јок агитатор-пропагандизи — писатель П. В. Кучияк бистин јүрегисте јажына артып калар.

76 §. Јөмөлтө укташ члендердин кажы бирүзин јартап турган болзо (јөмөлтөни укташ члендерле булгабаска), оны тиреле бөлиир, темдектезе: Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткан-

дары бастыра советский албатыла кожо В. И. Ленинниг чыкканынан ала 100 жылдыгын, 1-кы Майды — бирликтин ле јастын байрамын, 9-чы Майды — Улу јенүниг күнин социалистический молјуларын јенүлү бјүдүргениле, иште ле јүрүмде јакшынак једимдерге једип алгандарыла уткыдылар; Јуунда «КПСС-тин XXIV съездинин јөптөрин јүрүмде бјүдүрери» деген сурак аайынча куучынды цехтин начальниги, ишмекчи — Социалистический Иштин Геройы Гуреев, инженер, оног до өскөлөри куучындады.

77 §. Тегин эрмектерде тире мындый учуралдарда тургузылат:

1. Эрмектин кажы бир члени божодылган болзо, темдектезе: Бычакла тузаланар тушта оны он колынла тут, вилканы — сол колынла; Мынайда узак јарышканыс: ол дезе јолло јүгүрген, а мен — јалаңла; Борсук-кулугурды чакпылап өлтүредим, койнокты дезе — тузактап; Койлор сойок эдегин эбиреде курчаган агаштарга, таштарга јеттилер. Он јанында — кырдан түшкен корсок таш, сол јанында — көк корум көчкө (П. Куч.); Улус куучындажып билижет, а агаштар — јараш јыдыла.

2. Колбоочызы јок укташ члендер удурлашкан учурлу болзо («а» деген колбоочы тургузып ийгежин, тиренин ордына запятой тургузылар), темдектезе: Эмди балдардын ойынчыгы чибинин чочогойлоры ла койдын кажыктары эмес — трактор, машина ла ракета; Мындый күч өйдө онын чын јери мында эмес — анда; Кайын энези эмди азыйдагызындый эмес — эки-үч койлу; Је бүгүн мында јажыл јыргал эмес — кар! (П. Сам.); Бу кожондо Алтайдын туулары тегин туулар эмес — алтын ла күмүш туулар, ондо өскөн чечектери тегин чечектер эмес — алтын чечек ле күмүш чечек (Б. Ук.).

78 §. Јердин, өйдин ле тоонын башталган ла божогоннын кемин көргүскен сөстөрдин ортозында тире тургузылар, темдектезе: Красноводск — Бедаш деген электролинияны строительдер өйинен озо табыштырды; «ИЛ-18» таңмалу самолет күнине эки катаптан Барнаул — Москва линияла учат; 1941—1945 жылдар бистин орооннын өзүмине јаан каршузын јетирген; 7—8 октябрьда 1971 жылда алтай тилдин орфографиязы ла пунктуациязы аайынча областной научно-практический конференция өтти; Январь айдын баштапкы

онкүндүгүндө соок 30—40 градуска жеткен; Бистин колхоз-
тын озочыл уй саачызы Саналова Эжер бир уйдан жылына
3800—4000 литрден сүт саап алат.

79 §. Колболу эрмектерде тире мындый учуралдарда
тургузылар:

1. Эдилгенин түргөн солынганы көргүзилзе, темдектезе: *Лүктүгүн ийин ажыра салган ла согында — чаназынын изи артты* (Э. Палк.); *Курут түже берди — кулугур оны ала койды.*

2. Эдилгенин результады көргүзилзе, темдектезе: *Кеми-бис јендиртер — ого чак, кемибис јенер — ого мак!*; *Соок чегеннен ичин ий — санаан јалт эде берер!*; *Айуачактар эмип турган тушта энезинин кийнинен бойлоры мантажып јүрер, јаандаган согында — торт түбек!*; *Быјыл Бразилияда изүлер коркушту — күйгекке агаштын бүри саргара күйүп, өлөн чалдыгып, кугара берди; Јылым кайа јалт этти — јыланаш уул чыга јүгүрди* (Табышкак); *Адазы јокто — уул баштак, энези јокто — кыс баштак* (Кеп сөс);

3. Колболу эрмектин баштапкы бөлүги айалгазын көргүзөр кош эрмек болзо (мындый конструкциялар кеп сөс-төрдө учурайт), темдектезе: *Өлөр салымду болзо — өлгөйис* (Чөрчөк); *Күлүк болзон — күрежели, алып болзон — адыжалы; Эштү болзон — мак, эжик тибирзен — ујат* (Кеп сөс); *Калбакла јууза — кап толор, кожукла јууза — кош толор* (Кеп сөс).

4. Колболу эрмектин бөлүктери бой-бойлорына удурат учурлу болзо, темдектезе: *Бисте ол тушта јүзүн-јүүр трактор, стогомет деп неме јок болгон. Улус ас — иш көп; Сөөгис јангыс та болзо, је салымыс башка: ол бай — мен јокту; Мен чынды айткам — бир де кижинин менин айтканыма бүтпеди; Јай јууп јат — кыш јип јат; Тенгериден јааш јаады — текши јерге түшпеди* (Табышкак).

5. Колболу эрмектин экинчи бөлүги баштапкы бөлүгинин сурагына каруу берип ол эмезе сурагын онон ары улалтып турган болзо, темдектезе: *Тенгериде кардын јолы јылыйбаган ба — база ла кар јаар болор; Не керек — болужарыс* (Ј. Қайнч.); *Јаскы малга канчийан керек — тыйрыя бербей* (Ј. Қайнч.); *Чанкыр санаалар кайдан келгилейт — чактардын түбинен эмеш пе?.. Түгенбес санаалар кайдан келгилейт — түженген јылдардан эмеш пе?..* (Б. Сурк.).

6. Колболу эрмектин калганчы бөлүги токтой түшкөн үнле бөлинип, эрмекте айдылган шүүлтеге бириктирөөчи эмезе алаңзылу учур берзе, темдектезе: *Лүрүмнин жолы узун, ол сеге та ырыс экелер, та шыра экелер — билбей турум; Ол та ачынып турган, та туку ла качан ол керекти ундып койгон — бис нени де ондоп болбогоныс (Ч. Айтм.); Жантык-Куртка неме айтпай жадыс. Бу та бистин жакшыбыс, та кинчегис — кудай ла аайлагай (К. Төлөс.); Мындый куучындарды көп уккам, олардын кажызы чын, кажызы төгүн — кем билер; Одой Аринанын айлына келип, балдарын көрөргө эжелеринен коркып турган, ого үзеери, Арина оны айлына божодор бо, жок по — ол база билбей турган (Л. Кок.); Элбек ороондо канча мындый деремнелер, айылдар, куйунга сабаткан көзнөктөрдүн алдында канча келиндер, канча оок балдар — оны билерге күч. (Л. Кок.)*

Кеп ле укаа сөстөрдө айдылган шүүлте чокум, жарт болзын деп, эрмек кыскартылган бүдүмдү болот. Андый учуралдарда божодылган члендердин ордына тире тургузылат, темдектезе: *Бажы жаан — тенек, балтыры жаан — бөкө; Айгыр — малга баш, адазы — журтка баш; Ок — мылтыкка, өлөн — малга, кармак — балыкка, какпыш — көөшкө; Тил жүгүрүгү — башка, бут жүгүрүгү — ашка; Сагыскан көзи — секте, кам көзи — төрдө; Учкашканы — жорго, үлешкени — тату; Көзи чокту — омок, көзи ойлу — чечен; Бака балазы — көлгө туза, кижини балазы — элге туза; Жалку — айылзак, жакшы — буурзак; Жамызы болзо — кичинек, бойы де-зе — чүмеркек.*

СУРАКТУ ТЕМДЕК

1. Тегин эрмектерде суракту темдек

80 §. Суракту эрмектин кийинде сурак темдек тургузылат, темдектезе: *«Темир ат» деп куучында П. В. Кучияк кандый жылдарды көргүзип жат?; Алтай албатынын озогы жадын-жүрүмин, тартыжузын ла амадузын көргүскен кандый чөрчөктөр билереер? Күдүчини, жорук жүрген кижини изү күнде көлөткөлө серүүндегенисти кем билбес? (И. Кр.); Эш кереги жок куучындар куучындап, теп ле тегин ойлөр өткүрип, аракыдап, соотоп жүретендер бу куучындарыңды кычырып, кемзинер болор бо? (К. Төлөс.); Аттардын ачу киштежин Алтайым тындап калды ба? (Б. Сурк.).*

81 §. Сурактү эрмекте кажы бир членди чокумдаарга сурак темдек тургузылат, темдектезе: «Олордын карындажы једин келген бе? Владимир Иванович не?» — деп, Очумелов сураарда, онын чырайы сүйнчилү боло берди (А. Чех.); Луунга улус јуулыптыр ба? Көп пө?; А сен бойын кайдан? Николаевкадан ба? — деп, Бочкин сурады (Д. Фурм.).

82 §. Сурак темдек кажы ла сурактү укташ членнин кийнинде де турар аргалу, темдектезе: Карарта бичилген сөс эрмектин члени болор бо? болбос по?; Мындый бичик слердин библиотекада бар ба? јок по?; Мен сеге јалчы ба? кул ба?

83 §. Сурак темдек шүүлте јанынан бириккен эки эмезе бир канча тагынан турган сурактү тегин эрмектердин кийнинде тургузылат, темдектезе: Ат өлбөскө алтын ба? Эр өлбөскө мөнкү бе? Аттын сөөги алтай талдап јадар ба? Эрдин сөөги јер талдап јадар ба? (Эпос); Кем болужар Јагарга? Онын изү јажын кем көрөр? Курдан байдан коркыбай, онын адаанын кем алар? (П. Куч.); Слер мендий ок кунукчыл! Кемнен коркып туругар? Ненин учун слерден болуш јок? Ненин учун мени укпайдыгар? (П. Куч.); А. М. Горькийдин творчествозы литературада кандый өйди ачат? Шак мыны темдектеп, В. И. Ленин нени айтты?; Туујы деп нени айдадыс? Эпический туујы деп кандый произведениелерди айдадыс? Туујы деп сөсти орустап канайда айдар? (Алт. лит.); Је саат болбой, улус ойто ок машинаны, мөткө јуулган адарулар чылап, курчай турала, Кичеемкейден сурагылап јадылар: «Атанып барганда, кажы тужына минип јадын? Ээринг кайда? Тискин кайда? Сен оны канайда токтодып јадын?» (П. Куч.); Јетен јоннон мен сурайдым: јарык күннин алдында јайзанды коркыдар ийде бар ба? Бастыра јердин үстинде байды јоксырадар неме бар ба? Токтунын јангызын јиген камды мекелеер сүме бар ба? Карангуйды јарыдар күн бар ба? (П. Куч.).

2. Колболу эрмектерде сурактү темдек

84 §. Колболу эрмектин учурында сурак бар болгондо, эрмектин учунда сурактү темдек тургузылар, темдектезе: Кыс барган јерге јуртайтан: Үлген кудай салымыла, Үч-Курбустан бычуула үргүлјиге јуртабай, үлтүреп-самтырап не

желдин? (П. Куч.); Уйалтар улус жок болордо, бу стенелерден де уйалбайдын ба? (И. Кр.); Алты кызын сенин болордо, калганчы кызын сурас болды ба? Алты күйүүн кижси болордо, Малчы күйүүн ийт болды ба? (Чөрчөк).

85 §. Колболу эрмектин бөлүктөрүнүн кажы ла бөлүгүндө суракту учур бар болзо, эрмектин бөлүктөрүнүн ортосунда эки точка тургузылар, а учунда — сурак темдек, темдектезе: *Чынын айдарын ба: сен кем?*

КЫЙ ТЕМДЕК

Эрмектерде кый темдек тургузары

86 §. Тегин ле колболу кыйгылу эрмектердин кийинде кый темдек тургузар, темдектезе: *Э-э, төрөл Алтайым, бүгүн бойунды таныбазын, бүгүн онту укпазын! Көстин жажын көрөйүн де дезен, бастыра Алтайдан таппазын!; Очпос оттый сөзин бар, олбос мөнкү партиян бар! (П. Чагат-Стр.); Комудалду кожондор көксинге сенин торгулбас, коммунизмнин берген жыргалы чактын-чакка үрелбес! (П. Куч.); Бастыра бар үнимле жайымду Алтайды мактайдым! Э-э, төрөл Алтайым, кандый сен ырысту! (П. Куч.); Бийик кырдын ажузына чыктым, бастыра Алтай мынан көрүнөт. Батаа, Алтайымнын жаражын! (С. Сур.).*

87 §. Тын айдылган жакару учурлу эрмектердин кийинде кый темдек турар, темдектезе: *Бери кел!; Жолдорун сенин элбеген, сууларын сенин жарыган! Онон артык жырга, Аркыт! (П. Куч.); Владимир Ильич Лениннин ады-жолы ла кереги үргүлжиге жүрүмдү болзын!; Коммунизмнин жөнүзине Лениннин темдектеген жолыла ичкери баралы!*

88 §. Адалганду эрмек тын айдылза, учунда кый темдек тургузар, темдектезе: *Аяна! Кандый жараш ат!; «Ох, ойлөр, ойлөр!» — деп айдала, Чама сол жанына анданды (А. Ад.); Революционный Петроград! Николаевский вокзал. Түймеен, кыйгы, ийдиш... Лозунгтар ла жүзүн-башка плакаттар (Б. Ук.); Öрт лө öрт! Кажы ла жыл сайын канча кире жөөжө үрелип жат... Кезикте бир ле частын туркунуна öрт бүткүл журтты жоголтып койот (А. Рутько).*

89 §. *Je, жок* деген сөс-эрмек тын айдылза, учунда кый темдек тургузар, темдектезе: *Жок! Мен слердин кылыгаарды*

јаратпай јадым!; Ыманчык көзин сыкыйтып, мойнын ичкери сунуп, чаазынды кычыра берген. Онон чырайы кугарып, кенетийин јана болгон: «Јок! Јок! Мен андый неме этпезим!» (А. Ад.); «Октый, Јолдошты айлына јетиреер!» — деп, Карчага кезем айтты. «Ол эзирик эмес» — «Јетир!» — «Је, је! Кыйгырба! Эмди кыйгыратан ой эмес» (А. Ад.).

90 §. Кычыру сөс тын айдылза, онын кийнинде кый темдек тургузар, темдектезе: Арбачы! Айыл ичинде ачу ыш алтын көстөринди кызартты (П. Куч.); О Јер, чанкыр планетам! Сени бүгүн спутниктер айланат (Б. Сур.); Октябрь! Сен менин ижемјим, эн ле јакшы ак санаам ончозы сеге ууланат! (Э. Палк.); «Нөкөрлөр! — деп, Чапаев баштады. — Колчакты јуулаарга барып јадыбыс. Бис чөлдө ак казактарды оодо сокконыс, јенү аларга үренип алганыс. Адмирал Колчак та бистен үлүзин алар...» (Д. Фурм.); Најылар! Слер бойы-бойыгарды тамак тунганча да мактазагар, слердин кожонгыгар неге де јарабас (И. Кр.).

91 §. Кыйгылулар тын үнле айдылза, олардын кийнинде кый темдек тургузар, темдектезе: Э-э-э-ээй! Менин үниме мүн үндер каруузын берди (С. Сур.); Је качан от јаанап, јазырай берерде, олар экилези өрө секирип, колдорыла јанып, кыйгырышты: «Ура-а-а!» (И. Коч.); Э, калак! Ийним јазыла берген болзо, лямканы, айу чылап, тартар эдим (Н. Некр.); Көк јарамас! Бу Солумай анда коркуштана берген бе? (Л. Кок.).

КӨП ТОЧКАЛАР

1. Шүүлте јетире айдылбаган эрмектерде

92 §. Шүүлте јетире айдылбаган эрмектердин учында көп точкалар тургузылар, темдектезе: Айдын тун... Шык латымып калган карануй аркалар, көгөрижип јаткан кар, тегериден көрүп турган сок ло јангыс ай... (Л. Кок.); Тун... Тун... Шылырт, шылырт... Кем де аралла араайын өнгөлөп, ак тымыкты буза базат (А. Ер.); Карарган тура, от то јок, кардан өскө, не де јок... Јолой меге јангыс ла чоокыр столмолор туштайт... (А. Пушк.); Кей ару. Чалгы деп неменин табыжы шыйт ла шыйт... Аркада кожон, каткы... (Б. Ук.);

Эбире сүрекей тымык... Күзүңилер бир аай шынгырап, аттар баштарыла ойноп брааткылайт (Л. Кок.); Гульбара ла мен ол өйдө чек јип-јиит, јангы ла јуртап баштаган болгоныс... (Ч. Айтм.); Чапаевтин магын јайып турган улустаң Чапаевтин эткен керектери керегинде суразаар, олордын көп сабазы нени де билбес, бойлоры Чапаевти качан да көрбөгөн, оныла болгон чын учуралдар керегинде укпаган улус болор... Геройлор керегинде чөрчөк-легендалар шак мынайда табылып јат (Д. Фурм.).

2. Шүүлте үзүлген эрмектерде

93 §. Эрмектеги айдылган шүүлте кижинин манзаарганынан ла өскө дө шылтактардан улам үзүктелген болзо, ол јерде көп точкалар тургузылар, темдектезе: *Өлүп калгадый болзом, мениң адрезим: Ярославль, Московский ором..., јетен эки... Карган энем, сыйындарым бар... Ундыба, карындаш... (Л. Кок.); Чыдаш, албадан ла... Кем билер, айса, бистин черүлер једижип келгилеер (Л. Кок.); Бооро апшыйагым көзнөктөргө јангы рамдар эдер деп, кургак агаштар белетеп койгон. Бир айдын бажында көрөр болзо, јеендерис... көр-мөстөр... ол агаштардан мылтыктар эткилеп, бош үреп салгандар (И. Коч.); Оноң ак халатту кижи араай чыгып келеле, Ленаны колтуктап, туура, апарала, ого араай айтты: «Бистин күчис јетпеди... Москвага апарып көрүгер. Болужарыс...» (Л. Кок.); Шофер мениң эрмегимди кату үзүп, колесолордын бирүзине кородогонду тееп, айтты: «База бир учурашсаас, јалы јогынан апарып саларым, је эмди... Эмди болуп албазым. Тарынбагар» (Ч. Айтм.); Јажырбай чынын айттым: «Абакир ижин чачып ийеле, сала берген» — «А... не ... нениң учун?» — деп, ол туктурылып сурады (Ч. Айтм.); Бор-ботко немелер керегинде Федор кысла узак куучындажып отурала, суракты сакыбаган јанынан кенетийин тургузып ийди: «Шыркалатканаардан бери удады ба?» — «Удаган... Акыр... Јок... нениң учун мени шыркалаткан деп бодоп туругар?» (Д. Фурм.)*

94 §. Қандый бир буудактан улам эрмектеги айдылган шүүлте үзүлзе, ол јерде көп точкалар тургузылар, темдектезе: *Јарды кычырала, кезик улус айдышкан: «Бистин анда не керегис бар. Јуундап јыргаардан...»*. Олор солун кижини көрөлө, аң-јан боло бергиледи.

Бөрөгөш: «Мен ончозын айдарым. Козуйт керегинде, Песков керегинде, оноң до өскөни айдарым. Күскенек канайда заграницага барганын ончозын, ончозын...».

Чейнеш: «Онын керегинде эмди сен трибуналга айдарын» (П. Куч.).

Баланка: «Бурулу... Канайда ла Јажнай санаама киргенде...».

Чейнеш: «Бу керекте слер бурулу эмес... Ол туштагы јадын андый болгон...» (П. Куч.).

Оноң јанында турган јукачак стакандагы суудан ичип, узун ла суйук чачын сол колыла сыймап тудуп, куучынын улалтты: «Куулгы јурт төрөл Коммунистический партиянын шылтузында советский өйдин туркунына... (Б. Ук.)

Ајару: Учына јетире айдылбаган кыйгылу ла суракту эрмектерде точкалардан озо кый ла сурак темдектер тургузылат, темдектезе: Эх, качанга јетире биске, јаш улуска, эски јан чапчажар, качан бу мындый неме јоголор!.. (Ч. Айтм.); Айла чек уйалбас, мен чын эткем деер ийне. Онын үстине, прицепти кайда таштап ийген!.. (Ч. Айтм.); «Акыр, бу айбычыны туй чаап ийер керек — деп, Эркелей сүйүнип сананды. — Нени айдар эмеш?.. (А. Ад.); Нахай Ногоевич өрө турала, көзнөк јаар баштанып, оноң база катап унчукты: «Эх, колхоз бай болгон болзо, мен сени канайда үйдежерин билер эдим!..» (Л. Кок.).

3. Цитаталарда

Цитаталарда көп точкалар мындый учуралдарда тургузылат:

95 §. 1. Цитата баштапкызынан ала берилбеген болзо, онын башталганында көп точкалар тургузылар, цитата јаан буквадан бичилер, темдектезе: В. И. Ленин 1921 жылда мында бичиген: «...Оренбургтан ла Омсктон түштүк жаар, Томсктон түндүк жаар учы-куйузы көрүнбес телкем јерлер јадыры. Анда көп тоолу јаан культурный госуударстволор бадар эди. Је бу бастыра телкем јерлерде патриархальщина, јарымдай кийик ле сыраңай кийик јадыннын бойы бийлеп јат»; Јарлу тюрколог С. Е. Малов таштардагы бичиктер ке-

регинде мынайда бичийт: «... Бу памятниктер ле олордын тили түрк тилдердин көп сабазынын, анчадала письменнозы жок болгон тилдердин, жебрен историязын шиндеерге текши жөмөлтө болуп јат».

2. Цитатанын талортозында көп точкалар божодылган сөстөрди ле эрмектерди көргүзет, темдектезе: В. И. Ленин орус фольклордын бир канча јуунты бичиктериле таныжала, В. Д. Бонч-Бруевичке мынайда айткан: «Кандый јилбүлү материал... Бу материалды тузаланый, албатынын күйүзген күйни, нени сакыганы керегинде кандый сүрекей јакшы шинжү бичик бичиирге јараар эди... Бистин литературанын ајарузын бу бого ууландыраар керек. Бу албатынын акту бойынын творчествозы. Бу творчество албатынын психологиязын шиндеерге эмдиги өйдө сүрекей керектү ле учурлу».

3. Бүткүлинче алынбаган цитатанын учында көп точкалар тургузылар, кавычка көп точкалардын кийнинде болор, темдектезе: 1927 јылда Кюн деп немецкий коммунист алтай албатынын јүрүминде болуп турган кубулталарды көрөлө, «Кызыл Ойрот» газетке мынайда бичиген: «Мен Ойротиянын түрген өзүй, јаранын браатканын көрдим. Мындый јаан кубулталарды јангыс ла Совет јан эдер аргалу. Онызын ме германский ишмекчилерге ле крестьяндарга эн ле озо јетирип барарым...» («Јылдыс», 4); Алтай письменный литературанын төзөлөрине ле онон ары өзүй көндүгерине фольклордын јетирген салтары керегинде байтапкы алтай писательдердин бирүзи — П. В. Кучияк сүрекей јакшы айткан: «Мен албатынын творчествозын билгенимнен улам писатель болуп өзүй, литературага киргем...» (С. Сур.).

С К О Б К А Л А Р

Эрмектерде скобкалар тургузары

96 §. Скобкалар мындый учуралдарда тургузылат:

1. Кийдирилген конструкциялар эрмектерде айдылган шүүлтени чокумдап, јартап, толтырып турза, темдектезе: Уйларды эмди тургуза јайлуга божотпостын керегинде (тошторын сууга јыра јидирген өзөктөр бар, арайдан базып јүрген уйлар эрмек јоктон тоголонон каскак јерлер бар) Адыјокты улустары эртен тура уйларла кожо күдүчиге бодолду ийип тургандар (П. Куч.); Лампазын күйдүрер серенке јок болгонын јангы билип, печкеден кос чыгарып, чаазын-

га јаба тудала, үре берди (от үзүлбезин деп, озор печкенин козын күйле жаап салгылайт) (Л. Кок.); Жаан удабай мөндүрлү жагмыр башталды (бийик боочы жерлерде жаантайын мындый болуп жат). (Ч. Айтм.)

2. Кийдирилген конструкциялар кажы бир членди жартап турза, темдектезе: *Јалбак өбөгөн* (бу жердин улузы оны байлап, Агайын дежетен) *Барашанын сурагын кайкап, ортозынан ак кылдар чыгып келген жаан кара кабактарын өрө көдүрген* (Б. Ук.); *Ол (Кадича) меге, өскө улустарга көрө, кандый да уккур, эмеш-эмеш чөрчөктөгөн аяасту болганын туку качаннан бери сезип жүрөтөм* (Ч. Айтм.); *Јоју бараткан жуучылдарды озолоп, араай күркүрежип, бир де оды јок машиналар, танктар ла тягачтар (пушкалар колбогон машиналар) карарыжып өткилейт* (И. Коч.); *Кожончылар жагыс ла кожондордын сөстөрин чүмдейтен поэттер болгон эмес, је кожондордын музыкальный мелодиязын (күйзин) чүмдейтен улус болгон* (С. Сур.); *Кече бир айры башту коокымай (балыктар кижини онойдо адагылап жат) көлиске бир болчок кара неме таштаган* (А. Ер.); *Ойноор тушта бистин отрядтын члендери (көп сабазы бежинчи класстын балдары болгон) шулмус та болзо, је «өштүге» күчтери јетпес* (И. Шинж.).

3. Кийдирилген конструкциялар автордын сөстөринин жартамалы болзо, темдектезе: *Андый јакшынак жүрүмди баарчыктар сезип (алдында алты баарчык арткан болзо, эмди — он), быјылгы кышка база артып калгандар* (Чөрч.); *Эмди айылдаштар шоодып айдар: «Киске-Васька уурчы! Киске-Васька куурмак! Аш-курсак берерден болгой, ач бөрүге тјндеер... (Васька дезе тындап, јип ле турды)* (И. Кр.); *А. С. Пушкин казах албатынын «Козы-Корпеш ле Баян-Слу» деп чөрчөгин бичип алган (алтай улуста бу чөрчөк база бар — «Көзүйке»)* (С. Сур.); *«Кан-Бүдей» деп чөрчөктө (Радлов бичиген) баатыр ыраак јоруктап браадала, јолой уур буудактар өдүп чыгат* (С. Сур.).

А јару: Кийдирилген конструкцияла үзүктелген жердеги токтой түжер темдектер скобкалардын кийнинде тургузылар, темдектезе: *Аттын тус јок эдин јийле (озодо алтай улус этти тус јок, чайды дезе тусту ичетен), улустар айылдары сайын таркай бердилер* (П. Куч.); *Чычкан Марска једижип*

келеле, көрзө (онын ыраак та барганы жок эмтир),
Марс жангыс ла жерде текпиленип, ары-бери айла-
нып турат (Чөрчөк).

4. Эрмекте айдылган шүүлтеге автордын кайкаганду,
тын үнле айдылган жетирүзи кожулза, скобкалардагы конст-
рукциянын кийнине кый темдек тургузылар, темдектезе: Улус
ортодо (сен билерин!) өспөй, жажына тонуп калган жастыра
шүүлтелер де учурап жат (К. Кош.); Бош өйлөрдө Айдын
аш-курсак салып жүрген сумказынан «Алтай баатырлар» деп
бичиктерин кодорып алала, ойто ло (канча катан!) Алтай-
Буучайдын жүрүми, өскө баатырлардын жебрен өйдөгү бүдүр-
ген ат-нерелү керектери керегинде кычыра берет (П. Сам.)

А жару: Скобкалардын ичинде тургузылган кый-
гылу ла суракту темдектер эрмекте айдылган шүүл-
тени автор жаратпай ол эмезе алаңзылу көрүп тур-
ганын керелейт, темдектезе: Ч. Енчиновтын туу-
жызында бир канча тутактар бар. Темдектезе: кыш-
кы соок сарайда отурган кайучы керегинде поэт
айдат: «Бастыра бойы терлеп (?) сооды, бажын
тайанып отура берди» (С. Сур.); Немецтер адын
ийгилеген орус кыстын сөөгин сарайга экелерде,
олжолоткон кайучы

«Кыстын жүзин лаптап көрди.

Күлүмзиренген каткызы (?)

Тонуп калган жадар болды» (С. Сур.).

97 §. Цитата кандый бир автордын произведениезинен
алынза, автордын ол эмезе цитата алынган произведениенин
ады цитатанын кийнинде скобкаларда берилет, темдектезе:
Алтай тил Улу Октябрьский социалистический революция-
дан озо Сибирьдеги письменностьту ла бир эмеш литерату-
ралу болгон сүрекей ас тилдердин тоозында туруп жат.
(Н. Баскаков.) Албатынын творчествозын жаантайын шинде-
гени, албатынын тилинин көп чактарга чыгара төзөлгөн
поэтический эп-аргаларын тузаланганы алтай писательдердин
творческий өзүмине жаан жөмөлтө эткен де, эдет те. (С. Сура-
заков.)

98 §. Улус кажы бир кижинин куучынына бойынын күү-
нин көргүскенде, улустын күүн-санаазын, отношениезин жар-
таган эрмектер скобкаларда берилет. Скобкаларда берилген

эрмектер јаан буквадан бичилет; көп точкалар, суракту ла кыйгылу темдектер скобкалардын алдында турат, точка де- зе — турбай јат, темдектезе: *Лектор бойынын куучынын мы- найда божотты: «Бистин партия марксизмнин-ленинизмнин маанызыла ичкери барып, јаан тартыжулардын ла јенүлер- дин јакшынак јолын өдүйп, советский албатыны коммунизмге экелер (Узак колчабыжулар). Кижилектин историясында ја- ны өйди — капитализм жемирилип оодылар ла коммунизм јенер өйди ачкан Улу Октябрьга мак! (Узак колчабыжулар).*

Ајару: Мындый вариант база болот: табылу эр- мектин учында точка тургузылза, скобкалардагы эрмектин учында база точка тургузылар, темдек- тезе: *Лектор бойынын куучынын мынайда божот- ты: «Бистин партия марксизмнин-ленинизмнин маанызыла ичкери барып, јаан тартыжулардын ла јенүлердин јакшынак јолын өдүйп, советский албатыны коммунизмге экелер. (Узак колчабыжу- лар.); Кижилектин историясында јаны өйди — капитализм жемирилип оодылар ла коммунизм је- нер өйди ачкан Улу Октябрьга мак! (Узак колча- быжулар.) (Газеттен.)*

99 §. Драматический произведениелерде пьесанын тек- стине бичилген автордын јартамалы скобкаларда алынат, темдектезе:

Чейнеш: Сен нени айдазын, үзүт! (Чегедегин чечип таш- тады.) Слердин јазалыгар меге керек јок (Арткан кийимде- рин чечип). Ончозын менен чечип алыгар, јаныс ла ак-јарык- ка божодыгар... (П. Куч.)

КАВЫЧКАЛАР

100 §. Кавычкалар мындый учуралдарда тургузылат:

1. Сөстөрдн бойынын тос учурынан башка, аңылу учур- лу тузаланза, темдектезе: *Министрлердин кабинетин «полити- ческий јанынан бүдүмчизи јок» Владимир Ульяновты госу- дарственный ишке албазын деп, Россиянын ончо губернияла- рына јакару ийген (Газеттен); Бүгүн күн чарчап ла ийерде, Јинји уйын шыкпай тартала, байагы јаан кара сомогын чады- рынын эжигине иле согуп, талтүшке јетире «эриктирип» сал- ды (К. Төлөс.); Табышкак таап ойнойтон ойын тушта табаа-*

чы кижиси таап болбозо, табышкак айткан кижиси оны «садып» та туратан; Анчадала келин-кечкин, көрүш-таныш керегинде ачу сөстөр чедиргендий тызырап, улустын ортозыла учкулап туратан. Олорго кезик улус билбес жанынан «жидиртип» те алатан (Э. Палк.).

2. Сөсти шоодылган аясту тузаланза, темдектезе. Олордын таң атканча куучындашкан куучыны жаңыс ла керек учун болгон. Жеткерге түшкөн Темирге «килеп» отургылаган (П. Куч.); Учы-учында күлүкти улус жаргыга тургусты. Он беш күнге иштейле, «ооружы» онын жазылды (Б. Сур.).

3. Сөстөр текстте чике эмес учур алынза, темдектезе: Меесте «кызылдар» ла «актар» болуп ойноп турган уулчактар ончозы деремнеге кут ла жок келдилер (Л. Кок.); Андрей машинасы жаар көрүп, «нөкөрине» килей берди; Чуйдын трагыла өрө-төмөн автомашиналар өдүп турар боло берерде, «темир атка» Кичеемкейдин де сагыжы жеткен (П. Куч.); Март айда бис «Зарница» ойыннын штабы тургускан планы аайынча «жуулажар» жерди озолодо темдектеп алала, анда кардан бийиги бир метрге жуук баррикада аайлу стенелер эткенис (И. Шинж.); Түргөн суунун чакпыны балдардын керебинин бир келтегейине табарып ийерде, ол (кереп), бойынын «капитандарыла» эзендешип аларга турган чылап, кичинек паружыла эки-үч катап жаңып ийеле, бастыра бойы сууга чөнгүп, көрүнбей калды (И. Коч.).

4. Газеттердин, журналдардын, литературный произведениелердин, журуктардын, пароходтордын, самолеттордын, тресттердин, шахталардын, рудниктердин, магазиндердин, телевизорлордын, радиоприемниктердин, фотоаппараттардын, одеколондордын, папиростордын, конфеттердин ле онойдо өскөлөринин аттары болзо, темдектезе: «Жылдыс» деп альманах, «Огонек» деп журнал, «Арина» деп роман, «Туулардын ээзи» деп үлгер, «Алтын тандак жарыды» деп тууя, «Малчы-Мерген» деп чөрчөк, «Алтын-Көл» деп журук, «Витязь» деп ледокол, «ТУ-144» деп самолет, «Акташ» деп рудник, «Веселый» деп рудник, «Наука» деп издательство, «Москва» деп магазин, «Электрон» деп телевизор, «Рекорд» деп радиоприемник, «Зоркий» деп фотоаппарат, «Каменный цветок» деп духи, «Север» деп папирос, «Лайка» деп сигарет, «Ласточка» деп конфет ле о. ө.

А ј а р у: Кавычкалар мындый учуралдарда тургузылбас:

а) телеграфный агентстволордын аттары болзо, темдектезе: *ТАСС, Юнайтед Пресс*;

б) библиографический списоктордо ло сноскаларда китепчилердин аттары автордын аттарынын кийинде турза, темдектезе: *П. В. Кучияк. Талдап алган произведениелер. Горно-Алтайск, 1953; В. Н. Тадыкин. Причастия в алтайском языке. Горно-Алтайск, 1971.*

5. Колхозтордын, совхозтордын, заводтордын, фабрикалардын, кинотеатрлардын, гостиницалардын ла оной до оскөлөринин аттары болзо, темдектезе: *«Тан чолмон» колхоз, «Янги јол» колхоз, «Искра» колхоз, «Авангард» совхоз, «Ленинский комсомол» деп завод, «Красный пролетарий» деп завод, «Красный Октябрь» деп фабрика, «Урсул» деп кинотеатр, «Туулу Алтай» деп гостиница ла о. ө.*

А ј а р у: Кажы бир неменин адында «ат» (ады) деген сөс болзо, кавычкалар тургузылбас, темдектезе: *Калининнин адыла адалган колхоз, Карл Маркстын адыла адалган колхоз, Кировтын адыка адалган ором, М. Горькийдин адыла адалган кинотеатр.*

6. Самолеттор, машиналар конструкторлордын, изобретательдердин аттарыла адалза, кичинек буквадан бичилет, темдектезе: *Бистин летчик немецтердин «мессершмидтин» оодо сокты.*

7. Јарлу јуучыл машиналардын, танктардын аттары кавычкаларда болзо, кичинек буквадан бичилет, темдектезе: *Гранатаны мергеден ийеримде, «тигр» от-јалбышла ороло берди.*

8. Өзүмдердин, үрендердин, яблоколордын сорттарынын аттары кавычкаларда бололо, кичинек буквадан бичилет, темдектезе: *«маха» деп буудай, «крымка» деп буудай, «антоновка обыкновенная» деп яблоко, «сары синап» деп яблоко.*

А ј а р у: Кавычкалар мындый учуралдарда тургузылбас:

а) Өзүмдердин, үрендердин аттары специальный

литературада бололо, јаан буквадан бичилзе, темдектезе: *Папировка деген яблоко, Маха деп буудай, Эликур деген картошко.*

б) чечектердин, јиилектердин аттарын ла кижиз азыраган тындулардын угын көргүссө, темдектезе: *чейне деп чечек, күйкелди деп чечек, көктаман деп чечек, боронот, казылган, кайынат, холмогорка деп уй.*

в) кижиз азыраган тындулардын аттары болзо, темдектезе: *Тайгыл деп ийт, Актөш деп ийт, Оскүзек деп бозу, Јееренек деп уй.*

9. Ордендердин ле медальдардын аттары, темдектезе: *«Знак почета» деп орден, «За трудовую доблесть» деп орден, «Ленї» деп орден, «Мать-героиня» деп орден, «Материнская слава» деп орден, «За боевые заслуги» деп медаль, «Ат-нерелї иш учун» деп юбилейный медаль, «За трудовую доблесть» деп медаль, «За трудовое отличие» деп медаль, «За отвагу» деп медаль, Советский Союзтын Геройынын «Алтын Чолмон» деп медали, о. ө.*

А ј а р у: Ордендер ле медальдардын аттары мен зинер кожулталу болзо, кавычкалар тургузылбас темдектезе: *Лениннин ордени, Кызыл Чолмоннын ордени, Иштин Кызыл Маанызы ордени, 1-кы степеньдї Суворовтын ордени, 1-кы степеньдї Мактын ордени, Јуучыл Кызыл Маанынын ордени, о. ө.*

101 §. Цитатада кавычкалар тургузылары:

Цитата автордын сөстөриле кожо айдылза, токтой түжөр темдектер чике куучынду эрмектин токтой түжөр темдектериндий ок тургузылар, темдектезе: *В. И. Ленин ле А. М. Горький туштажарда, Владимир Ильич Горькийге мынайда айткан: «Слер бойыгардын художник талантыгарла Россиянын ишмекчи движенезине... сїрекей јаан болуш јетиргенигер.» («Алт. лит..»); «Алтай батрак Кара ла орус батрак Андрей Куреев баштапкызынан ала бай Козуйтка ла којойым Песковко удурлаштыра көргүзилет... Мынан бис јоктулар ортодо сырангај јакшынак интернационализм көрөдибис» — деп, М. Д. Бочаров бойынын статьясында бичиди.*

2. Цитата автордын сөстөриле колбожып, онын кандый

бир бөлүгүн бүдүрүп турза, ол эки жанынан кавычкада алынып, кичинек буквадан бичилер, темдектезе: *Je поэт Арбачыны тартыжудан чөкөнөлө, «колго түшкөн јобош куштый» артып калган деп көргүспейт* (С. Сур.); *Фейербах «материалистический төзөгөлү де болзо, азыйгы идеалистический тузактардан божонбогонын» Энгельс көп катап темдектеген.*

3. Автор ол эмезе цитата алынган произведениенин ады цитатанын кийнинде турза, скобкаларда берилер; жабылган скобканын кийнинде точка тургузылар, темдектезе: *Бу сөстөрдүн учуры бийик: «Албатынын чүмдеген поэтический георчествозын билбей тура, бис онын чындык историязын да билп албазыс»* (М. Горький).

4. Эпиграфта кавычкалар тургузылбас, темдектезе:

Горький — пролетариаттын искусствозына јаан тузазын јетирген де, база да јетирер аргалу сүрекей јаан художественный талантту кижси.

В. И. Ленин.

Кажы ла баскан алтамым ол өйлөрдү эзедет...

А. С. Пушкин.

Чике куучынду эрмектерде токтой түжер темдектер.

102 §. Чике куучынду эрмектерде тире ол эмезе кавычка мындый учуралдарда тургузылат:

1. Чике куучын-эрмек строкада бичилзе, кавычкаларда алынар, темдектезе: *Ол кижси бойынын докладынын артуучында айтканы мындый болды: «Нөкөрлөр, бу өткөн гражданданский јууда јашөскүрим комсомол болуп, большевистский партияга, Кызыл Черүге болужын көп јетирдилер»* (П. Куч.).

2. Чике куучын-эрмек абзацтан башталза, чике куучынын алдында тире тургузылар, темдектезе:

Јергелей мынайда айтты:

— Тургуза өйдө менин колымда тогус јүс кой. Кыштын өйи кандый да кату болзо, койлордон бир де чыгым чыгарбаска турум (Л. Кок.).

1. Чике куучын-эрмек (автордын сөстөринин кийнинде турган эрмектерде

103 §. Чике куучын-эрмек авторын сөстөринин кийнинде турза, јаан буквадан бичилеле, кавычкада алынар, темдек-

тезе: Эрден база эмеш унчукпай жадала, өрө өңдөйип, кенетийин Щербаковтон сурады: «Бу бистин өйдө кандый наука ончозынан ла жаан учурлу деп бодоп жүрезин, Михаил?» (Б. Ук.); Түлкүдөн Тарбаган мынай сурады: «Сен, кудагай, кайра да көрбөй, кайдаар мантап браадын?» (И. Кр.); Канакуштын келип жатканын оок балдар ыраактан көрүп, айылдан айылга жүгүришип, сүйүнгилеп кыйгырыжатан: «Канакуш!.. Канакуш клеедери!» (С. Сур.); Скамейкалар сайын жиит улусты отургузала, Жалакай бийик көдүрүнгилү үниле уулдарга ла кыстарга жарлады: «Солдатский поэт Бырчык Кымысканов эмди слерге бойынын жаңы бичиген үлгерлерин кычырып берер!» (Л. Кок.) Ончобыс айылда тушта Шаајын энебис база ла алкап жада берди: «Слерде мен ала жаштан азыран, ада кемине жетирерге санангам. Албатынын алдында аайлу жүрзин деп, аяак чайды тойо ичпей, азырагам...» (И. Шинж.); Офицер Белдеске арбанган аяасту айтты: «Мыны иш деер бе, Белдес? Эш-кереги жок неме деп айдатан оны. Мен ол бир... ы-ым, кем эди... Ол бир эдүгер...» (Н. Кур.); Тоорчык оларды угала, айтты: «Музыкант болорына озо үренер керек, музыкага ээлгедий уккур кулакту болор керек, а слер, карындаштар, канайда да отурзагар, музыкант болорына ошкош ло жарабазыгар» (И. Кр.).

2. Чике куучын-эрмек автордын сөстөринен озо турган эрмектерде

104 §. Чике куучын автордын сөстөринен озо бололо, кавычкада алынып, кийнинде суракту, кый темдек, көп точкалар ла тире тургузылар; деп деген колбоочынын кийнинде запятой тургузар, темдектезе: «Бу жоктулардын жаткан жеринен алтын чыкты эмеш пе?— деп, каан бойына бүдүнбей, көзин ары-бери жыжып, аыктап турды (Чөрч.); «Је, нөкөрлөр, кем кижжи комсомолго чийдирер күйүни бар?»... — деп, доклад айткан кижжи сурады (П. Куч.); «Кайран өрөкөн, менин түбегиме болужыгар!» — деп, Малчы Адыјоктын адазын көргөн бойынча кыйгырды (П. Куч.); «Слерге ишке кирейин деп келдим, нөкөр капитан!» — деп, Ротмир военный аайынча кажы ла сөсти чокум айдала, түп-түс тура берди (Л. Кок.).

§ 105. Чике куучын табылу бүдүмдү болзо, онын кийнинде кандый да темдек тургуспас, запятой деп деген колбоочынын кийнинде тургузылар, темдектезе: «Озогыда улус сенин

күйүниңди де күндүлебеген, санаанды да сакыбаган» — деп, энези айтты (Л. Кок.). «Бери мен јаар кел» — деп, кызычакты бойыма кычырдым; «Кайуга Сарлай жангыскан барзын. Адынын үйгенин чупчийла, тудунын ал» — деп, комиссар жакарды (Б. Ук.); «Улус өрө өзүп јат, сен дезе төмөн барып јадын. Өрө өспөс, өдө капнас танма» — деп, ол кородоп, араай айдынды (А. Ад.); «Менин кызымнын јаражын атту кижси түжүп көрөр, јойу кижси јадып көрөр. Кемизи де кызымды келип кудалаза, беш јүс салковой акча аларым, беш јүгүрүк ат аларым» — деп, Тойчынын энези калангыда кожомдон отуратан (П. Куч.).

А јару: а) *Деп* деген колбоочынын ла глагол-айдылаачынын ортозында кандый да сөс јок болзо, *деп-тин* кийнинде запятой тургуспас, темдектезе: «Бу суракты келер јуунда көрөр керек, ненин учун дезе, Сары-Кобынын малчылары келбеген» — деп айттым. «Мен сени кемге де, качан да јабыс көрдиртпезим, кызыл арчуулду кайран терегежим!» — деп шымырандым (Ч. Айтм.).

б) Табылу бүдүмдү чике куучынла автордын сөстөри *деп* деген колбоочы јокко бириксе, чике куучыннын кийнинде запятой тургузар, темдектезе: «Јок, менин адам абранын изин де көрбөгөн, айдарда, мен отурбаска турум», — Тойчы јана түшпей айдала, «Кызыл тандак» колхозко јетире јойу келди (П. Куч.); «Кер ат јакшы, јыгылбаган», — Шонкор адын мактады (П. Куч.).

3. Чике куучын-эрмек автордын сөстөрин үзүктеген эрмектерде

106 §. Чике куучыннын бир де токтой түжер темдек јок эмезе тире, эки точка, запятой ло запятойлу точка турган јерин үзүктеген автордын сөстөри эки јанынан тиреле, запятойло болинер, темдектезе: «Бойдон кижси, — айылдын ээзи араай эрмектенди, — јыргал болуп јаткан јерде не база» (Ј. Каинч.); «В. В. Радлов, — лектор куучынын баштады, — түрк тилдерди шиндеер иште сүрекей эрчимдү турушкан»; «Өрө өдөөр, — айылдын ээзи манзаарып турды, — өрө өдөөр, улустар»; «Ол туку јараттын сыраңай ла бойындагы туралардын бүркүлери көрүнет пе? Бот, ол бистин автобаза. А бу

дезе, — мен кабинанын ичин көргүстим, — бистин журтайтан турабыс болор» (Ч. Айтм.); «Je ненин учун, — Арслан оной сурады, — озор баштарыла, куйруктарыла буландап турулар?» (И. Кр.); «Айылдаш вечерге келбес, — Валянын кулагына араай шымырандым, — бажы оорып јат».

§ 107. Чике куучыннын точка турган јерин үзүктеген автордын сөстөринин алдында запятой ло тире, кийинде точка ла тире турар. Je автордын сөстөринин алдында деп деген колбоочы бар болзо, онын алдында јүк ле тире турар, чике куучыннын экинчи бөлүги дезе јаан буквадан башталып бичилер, темдектезе: «Акыр, Марийка, комудаба, — Санаа кызын орынга отургузып, јүктенчик таарынан бир банки консервированный эт чыгарып алды. — Јырган ийели бе, эркем? (А. Ад.); «Эмди Алтайда кар сүрекей калын јаап койгон болор — деп, Каран эрикчилдү сананып јатты. — Энемнин болчок туразын кар базып койгон болор» (Л. Кок.); «Мен слерди өөркөдөргө санабадым — деп, Айабас јаан бурулу немедий бажын бөкөйтүп айтты. — Je слердий јаан ченемелдү кижси башкараачы керекте сүрекей јаан болужын јетирер эди» (А. Ад.); «П. В. Кучияктын фольклорды јууп, көп иштегени јаан учурлу — деп, А. Коптелов бичийт. — Ол орускычыраачыларды Алтайдын малчыларынын ла ангчыларынын героический эпозыла эн ле баштап таныштырган» (С. Сур.); «Бистин адаларыбыстын өткөн өйи јенил јүк эмес болгон — деп, Урмат сананат. — Кезик аразында бис оны ненин де учун эзебей јадыс» (А. Демч.).

§ 108. Чике куучыннын үзүктелген јеринде суракту эмезе кый темдек турза, автордын сөстөринин алдында суракту эмезе кый темдек ле тире тургузылар, кийинде дезе — точка ла тире, темдектезе: «Манјынын койлорын канайда кабырганыбыс сагыжаарга кирет пе, эне? — деп, уулы араай сурады. — Соок јаста, јашканду күсте... өдүк јок. Буттарыс олтушта айунын тамажына түйгей болгон» (П. Куч.); «Эртен ле Курачыны одын экелзин деп айдарым! — деп, Татьяна Товаровна будына оронып алган шальды чача тебеле, өрө турды. — Канчазын мынайда јадатам? Курсак та изидер одын јок!» (Л. Кок.); «Удура келгенин јакшы! — деп, Альберт Семенди көрөлө, сүйүнди. — Коркушту јанмыр келип јат. Оной озо койлорды јетирели» (Б. Ук.).

§ 109. Чике куучынды үзүктеген јерде кычыру сөстөр, кириш сөстөр лө кириш эрмектер бар болзо, автордын сөс-

төрининг эки јанына тире ле запятой тургузылар. Чике куучыннын бөлүктери тагынан эрмектер болзо, автордын сөстөринин алдында тире ле запятой тургузылар, кийинде десе — тире ле точка; чике куучыннын экинчи бөлүги јаан буквадан башталып бичилер, темдектезе: «Ада — деп, Рая јажыркап ла ол јаар эрке көрүп, айтты, — мен эртен тагла атанарга тергенип турум» (А. Ад.); «Озочыл койчынын ченемелин, мен бодозом, — деп, кем де калганчы рядта араай эрмектенди, — ончо койчыларга таркадар керек»; «Акыраар, бий, — деп, Кара-Канат камнын эмегени араай унчукты, — бу слерлер Кара-Канатка истетткен улус тураар не» (Ј. Каинч); «Је, болор, болор, Чумулай, — деп, кенетийин тишкек јыкпыктардын алдынан Јыртайдын казыр, сур көстөри күйүп чыкты. — Чумулайдын отаразын ончо отаралардан озо кайчылазын деген јакылта ненин учун бүтпеген?» (А. Ад.); «Бу куучынды ундып салалы, эне, — деп, Николай Мурзанович, көзинин јажы айланыжып, унчукты. — Јагыс уулаарды таштап барбагар!...» (А. Ад.); «Адан келди, көрзөн, папазы келди, балам, — деп, ол эски шинельди торт ло агару немедий чеберлеп, стенедеги кадуга илип койды. — Санаа, отур. Отургуш јок» (А. Ад.).

А ј а р у: Чике куучынды ла автордын сөстөрин бириктиреечи деп деген колбоочынын кийинде ылганаачы турза, деп-тин кийинде запятой тургуспас, темдектезе: «Чындап та, поэт аайлу неме эмтир! — деп сананала, стихтерин ойто кабырып, сумказына сугуп алала, эжиктен чыга берди (Л. Кок.); «Удабас ойто келерим!» — деп айдала, ол сала берди; «Поэзияны ондобой туруп, болгон ло немелер чаазын уймаганы ачу» — деп сананала, илүде турган плащын чемоданынын үсти јаар таштап ийди (Л. Кок.).

110 §. Чике куучын-эрмекти үзүктеген јерде көп точкалар турза, автордын сөстөринин алдында тире ле көп точкалар тургузылар, кийинде десе — тире ле запятой; чике куучыннын экинчи бөлүги тагынан эрмек болзо, автордын сөстөринин кийинде точка ла тире тургузылар, чике куучыннын экинчи бөлүги јаан буквадан башталар, темдектезе: «Мен, јок, мени..., — деп, Айна туктурылып баштады, — бистин бригадага уй саар агрегат алып берзин деп, колхозтын правлениезинен сура дешкен» (А. Ад.); Бу керептердин би-

рүзине отурала, пальмалары жайканып турган ыраак кандый бир тропический ороонго барып келген болзоос...— деп, Лена тымык керептердин бирүзин аыктап турала, санааркап тургандый айтты.— Качан да кар түшпеген жерлер болбой кайтсын» (Л. Кок.); «*Онон менин жериме барар эдис... — деп, Каран ого айдып баштайтан. — Бистин жерде карлу мөңкүлөр, түрген суулар, чечегинен көс кылбыгар жаландар ла чыйрак аттар!..*» (Л. Кок.).

111 §. Автордын сөстөринде эки глаголдын бирүзи чике куучын-эрмектин баштапкы бөлүгине, экинчиси десе экинчи бөлүгине баштанып турган болзо, автордын сөстөри эки жанынан тиреле болинер, кийинде эки точка тургузылар, чике куучыннын экинчи бөлүгү жаан буквадан башталып бичилер, темдектезе: «*Бүгүн тышкары соок коркуштанган эмтир — деп, Арбай айдала, жанында отурган болушчызынан сурады: — Кечеги экелген өлөң сонзынга жетире жедер бе?*»; «*Жуунун жерине качан жедерис? — деп, Шуну үшкүрүп сурайла, кийинде отурган Куйрукка бурылып айтты: — Жуу болзо — жуу! Сагыганынан ла жаман неме жок...*» (Л. Кок.); «*Күндүбейдин сөзінде чын шүйлөтө бар ба, нөкөрлөр? — деп, Көйлүк сурайла, бойынын куучынын онон ары улалтты: — Мен сананы отурзам, бир... жагыс ла...*» (Б. Ук.); «*Бистин группанын балдары походко барарга белетенип жат — деп, Коля айдала, Адучыдан сурады: — Сен нени эдерге турун?*»

4. Чике куучын-эрмек автордын сөстөринин ортозында турган эрмектерде

112 §. Чике куучын-эрмек автордын сөстөринин ортозында турза, ол кавычкада алынып, алдында эки точка, кийинде тире тургузылар, темдектезе: *Вагоннын көз нөктөринен солдаттар: «Кандый город?» — деп, бой-бойлорынан суражып, нени де көрүп болгылабайт* (Л. Кок.); *Жанайын деп, эжиктен чыгарга ла жатсам, ол меге: «Жакшы сөзигер учун быйан болзын... Эр жажына ундыбазым» — дебезин бе...* (А. Демч.); *Бу өйдө олардын кажызы ла: «Алдында турган бистин противо-воздушный оборонага ла жедип алатан болзоос!» — деп сананып турган* (Л. Кок.); *Мерген чадыр айылга жууктап келзе, кем де: «Көзимей, көзимей! Не турун, суу бер!» — деп кыйгырып турды* (А. Ер.); *Тотым эмеген Васяга сүрекей килеп: «Ырыс жок бала, мен өлгөлөктө эмеш ойноп, жырган ал-*

зын» — деп сананып, оны кандый да иш иштетпей туратан (И. Коч.); Ол Кадыннын жаказында турган Јаламан деп кичинекей журттын жанына жууктап ла жүрөрдө, кенетийин: «Тур, кем анда!» — деген үн оны чочыдып ийди (Б. Ук.); Командир эки алтай кижиси жаар база катап көрүп турала, кенетийин нени де эске алынып ийгендий, жуучылдар жаар түргөн бурулып: «Бу улусты азыраар керек, нөкөрлөр» — деп, жымжак үндөндү (Б. Ук.).

113 §. Чике куучын-эрмек колболу эрмек болуп турган автордын сөстөрүнүн экинчи бөлүгүнө кирижип турган болзо, чике куучыннын алдында запятой, кийинде тире тургузар, темдектезе: Сарлай бойынын бу шүйлөтөзүн та ненинде учун Баграшевага айдарда, «Бат, байлар канайып базынган, эмди билдин бе, Сарлай? — дейле, комиссар келин, кандый да жаңы кайкал ачып ийген чилеп, бастыра күйүнөн өдүңгү үниле каткырган (Б. Ук.); Улус једип ле келерде, «Энемди көрдигер бе?» — деп, Јантык-Курт сурады; Эмди бу ла Чакылдай ошкош эзирик эмезе алды-кийин сананбас немелерге эмиш ле катуу эрмек айтсан, «Унчукпа, сени кижиси көрбөгөн неме бедди, Унай-эштиң улаазың јалап жүрөтөң эдин!» — дежер (Б. Ук.). Кем-кем јети-сегис класс божодып ийген болзо, «Бу тен удабас качы болотон јат, а бу тен јаан чотобот болотон танма јат» — деп, улус айдыжат (К. Төлөс.); Айылдын ээзи ойгонып келерде, «Јакшы ба, төрөгөндөр,» — деп, солун кижиси айтты; Элес ле эдер неме јок болордо, «Куштар түнөп калды ба?» — деп, анчы эмегенинен сурады; Таня, өбөгөнине көрө, чек башка кылык-јанду эмеген ийне: Кандый бир солун кижиси јуртта жүрзе, «Айылга кир» — деер (Б. Ук.).

114 §. Колболу эрмектен турган автордын сөстөрүнүн алдында тире, кийинде эки точка тургузылар, темдектезе: «Је кандый жүрүп келдигер?» — деп, чайдын ойынына барып келген кижиден суразагар, айдар: «Неме ле болбоды, чай деген куш чек јоголгон» (И. Салайм.); Шак ла оноң улам мени «Бодой» деп чололоп салгандар... «Сен канайып туруң, Бодой?» — дешкенде, мен каруузына айдатам: «Та, чек ле билбей јадым. Эки будымда сыраңай ла амыраар салым јок ошкош...» (Н. Кур.).

А јару: Ненин-ненин үнине түңгөй үндөнгөнин көргүскөн кыйгылуларлу эрмектердин токтой тү-

жер темдектеринде бойынын аңылу ээжизи бар, темдектезе: *Кенете ак такаа «бак-бак-баак! бак-бак-баак!» деп калактап ийерде, Каштак потпуштыг ичи жаар курлаазына јетире кире берди (И. Шинж.); Чычкандар «сыйт, сыйт» этире каткырыжып ийеле, сумка жаар кире бердилер (А. Ер.); Түлкүнинг көкүдү сөстөрине көөрөн, каргаа «карр, карр!» деп каактап ийди (И. Кр.); Кушкаштардын «чуш-фиш» деген табыжы эмди «уруу-уру-уу» деп угулат (И. Шинж.); Бир канча өйдиг бажында «бяу-у» деген кыйгы суу жаар барган јолдо угулды; Койлор «тир-р-р» эделе, удабай ойто тымый берди (Ј. Каинч.).*

Диалогто токтой түжер темдектер.

115 §. Диалогто реплика (куучында турушкан кижинин сөстөри) јангы абзацтан башталза, онын алдында тире тургузылат, темдектезе: *Бир күн энирде Аксай Каратал таадазынан сурады:*

— *Таада, слер Ленин керегинде јетире айтсагар.*

— *Ленин керегинде бе? — деп, Каратал эске алынды — Је, ук (И. Шинж.).*

Түниле бир де уйуктабаган военком онын алдында турган кыс балага көрөлө, кыјырантып турган үниле соок сурады:

— *Слерге не керек?*

— *Мени фронтко ийигер!*

— *Слер кем? Кандый специальностьту?*

— *Адым Лена, мен үредүчи...*

— *Үредүчилер биске керек јок!*

— *Онызы јаан шылтак эмес... Мени кандый бир летный частька... (Л. Кок.).*

Кенетийин коштой койкадан ого Анатолийдин шымыранып айтканы угула берди:

— *Каран, сен уйуктап јадын ба?*

— *Јок, а сен? — деп, Каран удура шымыранды.*

— *Санаама өткөн немелер кирип јат. Уйуктап болбой јадым... (Л. Кок.).*

116 §. Репликалар бир јолго бичилзе, олордын кажызы ла кавычкага алынып, бой-бойынан тиреле бөлинер, темдектезе: *«Кандый оогош тындулар анда бар! Кезиги јинји ош-*

кош, кезиги оймоктый! Кезиги кичинек булавканын бажын-
дый!» — «А слонды көрдин бе? Јааны кандый онын? Байла,
кырга учурадым деп санандын.» — «Слон анда ба?» — «Анда
эмей.» — «Калак, најы, слонды мен ајарбай калдым.» (И. Кр.);
«Не кунуктын, Јаражай?» — «Кунукпай! Ол туку јаланда
эш-нөкөриме койу сары тозынымды канайып ийерим!» —
«Мен сеге болужып берейин бе?» — «Јаан быйаным айдар
эдим.» (А. Ад.)

117. §. Репликанын кийинде автордын сөстөри бар бол-
зо, бир јолго бичилген репликалардын ортозында тире тур-
гузылбас, темдектезе: Карчага каткырды: «Сен селенка ар-
тык дейтен эмес бедин?» «Бу менин јастырам болгон, Кар-
чага Иваныч, — деп, Токпоев карануйда күнүреде куучын-
дайт. — Улай ла аш бүтпесте, чөкөп калган неме ийне...»
(А. Ад.); «Алмардан чычкан андаарга мени кожо ал» — деп,
Чортон Кискени јайнады. «Калак! Сен андый ишке чыдажа-
рын ба? — Васька Чортоннон сурады. — Андап барала, уйат-
ка түштин?!» (И. Кр.)

Бир канча темдектер коштой турары.

118 §. Эрмекте запятой ло тире коштой турза, озо запя-
той, кийинен тире тургузылат, темдектезе: Бис, јишттер, —
албаты корбозы (П. Сам.).

119 §. Суракту ла кый темдектердин суракту темдеги
кый темдектен озо турат, темдектезе: Јаңыс кижинин үни
ынгырыштан да чичке. Кем оны угар?! Айса, эмегени! Ол до
базарда эмес, јуукта болзо (В. Маяк.); «О, кудамай! Бу
једин болбойтон кижини туру не?! — деп, Сыргачы калактап
чыкты. — Калак, калак!» (А. Ад.); «Карчага Иванович кере-
гинде јаман сөс айдарга бербезим! — деп, Күрендей, сагалы
атрас эдин, кыйгырды. — Совхозтын јаандарына јарабай тур-
ган болзо, ол јаман кижини бе?!». (А. Ад.); «Есаул кажы тура-
да?!» — деген кыйгыларды ла аттардын тибиреген табыжын
угуп, төжөгине кем де от тудуп ийген чилеп, ол јаткан јери-
нен кенетийин сагыжы јок тура јүгүрген (Б. Ук.); «А! — деп,
торт ло јустине соок суу уруп ийген чилеп, Алексей Мыклаев
тыныжын тескери тартынды. — Нина! Бу сен бе, чын эмиш
пе?!» (Б. Ук.).

120 §. Суракту ла кый темдектер кавычкаларда алынган сөстөрлө колбулу болзо, кавычканын алдында тургузылар. Суракту ла кый темдектер бүткүл эрмектин учурын көргүзип турган болзо, кавычкалардын кийинде тургузылар, темдектезе: *Ыраакта «ура!» деген кыйгы угулды; Онын «сен кем?» деген сурагы санаамнан чыкпайт; Мен билерим, сен меге канайда «килеген»!....*

121 §. Драматический произведениелерде ойнойтон улустын ады-жолынын кийинен берилген автордын жартамал сөстөри курсивле берилеле, кичинек буквадан башталып бичилер, темдектезе:

Кумдузак (санааркаганына шляпазын ары-бери айландырып отурды). Жүрүмде жаңыс катап жастырдым. Бир жаным таштагар (М. Бед.).

Автордын жартамал сөстөри бүткүл эрмек болуп, реликанын ортозында болзо, автордын сөстөри скобкаларда берилеле, жаан-буквадан бичилер, темдектезе:

Саадак. О-о! Байадан айтпайтан бедеер? Уулдын ады кем? (Келип, кабайда баланы окшоды). Торт ло мени төзөгөн уул эмтир! (П. Куч.); Аражан. Жок! (Айак-казан жуундып). Сендий кей-кебезин тагмала журтаганча, эр-жанына жагыскан жүрейин (М. Бед.) Желен. Уйлар саайтаны ойын неме эмес. Бойым иштегем, билерим (Столго аш-курсак тургузат). (М. Бед.).

Ажару. Мындый вариант база бар: ачылар ла жабылар скобкалардын алдында точка тургузар, темдектезе:

Чөөчөй. Чейнешти көстинг одындый чеберлеерим, чымалыга тиштетпезим, чымыл жүзине кондыртпазым. (Өрө турат.)

Авторлордын өбөкөлөри кыскартылганы

- А. Ад. — А. Адаров
Ч. Айтм. — Ч. Айтматов
АБ, I—VI — Алтай баатырлар, тт. I—VI
Алт. лит. — Алтай литература
Б. Бед. — Б. Бедюров
М. Бед. — М. Бедушев
В. Бианки — В. Бианки
В. Бонч-Бр. — В. Бонч-Бруевич
М. Горьк. — М. Горький
А. Демч. — А. Демченко
А. Ер. — А. Ередеев
Ј. Каинч. — Ј. Каинчин
В. Качк. — В. Качканаков
Л. Кок. — Л. Кокышев
А. Кон. — А. Кононов
А. Копт. — А. Коптелов
И. Коч. — И. Кочеев
И. Кр. — И. Крылов
Н. Кур. — Н. Куранаков
С. Курз. — С. Курзенков
П. Куч. — П. Кучияк
Ј. Кыд. — Ј. Кыдыев
Н. Некр. — Н. Некрасов
В. Маяк. — В. Маяковский
Э. Палк. — Э. Палкин
С. Панюк. — С. Панюков
М. Пришв. — М. Пришвин
А. Пушк. — А. Пушкин
П. Сам. — П. Самыков
А. Сар. — А. Саруева
С. Сур. — С. Суразаков
Б. Сур. — Б. Суркашев
Табышк. — Табышкак
Чөрч. — Чөрчөк
Д. Фурм. — Д. Фурманов
Б. Ук. — Б. Укачин
Ч. Чинж. — Ч. Чвнижеков
И. Шинж. — И. Шинжин
И. Шод. — И. Шодоев

БАЖАЛЫКТАР

Кире сөс

ТОЧКА

Эрмектердин учында точка тургузары (1—4 §§)

ЗАПЯТОЙ

I. Укташ члендердин ортозында запятой тургузары (5—11 §§)

II. Такылып айдылган сөстөрдүн ортозында запятой тургузылары (12 §)

III. Колболу эрмектердин бөлүктөрүнүн ортозында запятой тургузылары

А. Колбоочылу колболу эрмектерде запятойдын турары

1. Колбоочылу табышканду колболу эрмектерде запятойдын турары (13—16 §§)

2. Бөлүктөри колбоочы-кожулталардын болужыла бириккен камаанду колболу эрмектерде запятойдын турары (17—18 §§)

3. Колбоочылу камаанду колболу эрмектерде запятойдын турары (19 §)

4. Бөлүктөри улантылардын болужыла бириккен колболу эрмектерде запятой турары (20—22 §§)

Б. Колбоочызы жок колболу эрмектерде запятойдын турары (23—24 §§)

IV. Молжу кеберлү глаголду эрмектерде запятойды тургузары (25—26 §§)

V. Ылганаачылу эрмектерде запятойды тургузары (27—30 §§)

VI. Агыланган члендерде запятойды тургузары

Агыланган жөмөлтөлөрдө запятойды тургузары (31—35 §§)

Жайылган толтыраачыларда ла айалгаларда запятойды тургузары (36—40 §§)

VII. Жайылган түндештирүүлөрдө запятойды тургузары

1. Бөлүгөштү жайылган түндештирүүлөр (41—42 §§)

2. Улантылу жайылган түндештирүүлөр (43 §)

3. *Гандый-гендий* деп кожулталу эренгистерле айдылган түндештирүүлөр (44 §)

4. *Дый-дий* деп кожулталу түндештирүүлөрдө запятойдын турары (45 §)

VIII. *Ган-ген* деп кожулталу жайылган эренгистерде запятойды тургузары (46—47 §§)

IX. Кириш сөстөрдө, кириш сөсколбуларда ла кириш эрмектерде токтой түжөр темдектер (48—51 §§)

X. Кычыру сөстөрлү эрмектерде запятойды тургузары (52—55 §§)	43
XI. Кыйгылуларлу эрмектерде запятойды тургузары (56—57 §§)	44
XII. <i>Эйе, је, јок</i> деген сөс-эрмектер запятойло бөлинери (58 §)	45

ЗАПЯТОЙЛУ ТОЧКА

Эрмектерде запятойлу точканын турары (62—68 §§)	—
---	---

ЭКИ ТОЧКА

Эрмектерде эки точканын турары (62—68 §§)	47
---	----

ТИРЕ

Эрмектерде тире тургузары (69—79 §§)	48
--------------------------------------	----

СУРАКТУ ТЕМДЕК

1. Тегин эрмектерде суракту темдек (80—83 §§)	56
2. Колболу эрмектерде суракту темдек (84—85 §§)	57

КЫЙ ТЕМДЕК

Эрмектерде кый темдек тургузары (86—91 §§)	58
--	----

КӨП ТОЧКАЛАР

1. Шүүлте јетире айдылбаган эрмектерде (92 §)	59
2. Шүүлте үзүлген эрмектерде (93—94 §§)	60
3. Цитаталарда (95 §)	61

СКОБКАЛАР

Эрмектерде скобкаларды тургузары (96—99 §§)	62
---	----

КАВЫЧКАЛАР

Эрмектерде кавычкаларды тургузары (100—101 §§)	65
Чике куучынду эрмектерде токтой түжер темдектер (102 §)	69
1. Чике куучын-эрмек автордын сөстөринин кийнинде турган эрмектерде (103 §)	—
2. Чике куучын-эрмек автордын сөстөринен озо турган эрмектерде (104—105 §§)	70
3. Чике куучын-эрмек автордын сөстөрин үзүктеген эрмектерде (106—111 §§)	71
4. Чике куучын-эрмек автордын сөстөринин ортозында турган эрмектерде (112—114 §§)	74
Диалогто токтой түжер темдектер (115—117 §§)	76
Бир канча темдектер коштой турары (118—121 §§)	77

Александра Тайбановна Тыбыкова

ПУНКТУАЦИЯ АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА

(Рекомендации для преподавателей алтайского языка)

На алтайском языке

Редактор Е. Мултуева. Технический редактор
О. Андреева.

Сдано в набор 13/XI 1975 г. Подписано к печати 31/XII 1975 г.
Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 3. Усл. печ. л. 4,65.
Уч. изд. л. 4,5. Тираж 500 экз. Цена 18 коп. Заказ 3770.

Горно-Алтайская типография, г. Горно-Алтайск, пр.
Коммунистический, 27.

18 акча

~~142314~~

159

